

Study of the Gardens of Yazd Based on Historical Texts from the Beginning to the Safavid Period

Davood Emami Meybodi*

Master of Restoration and Historical Textures, Faculty of Art and Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/10/25;
Accepted: 2022/02/07;
Published Online 2022/05/12

 [10.30699/athar.43.1.120](https://doi.org/10.30699/athar.43.1.120)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Davood Emami Meybodi

Master of Restoration and Historical Textures, Faculty of Art and Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Email:

mehraz.emami@ymail.com

ABSTRACT

Yazd, since it has fewer ups and downs and social ups and downs, architecture in a calm bed has continued in a quiet context. Security concerns and relative calm during the Middle Ages and the digging of numerous aqueducts have paved the way for the emergence of gardens in Yazd city. Therefore, due to the extensive use of gardens in the historical texts of Yazd and the lack of research on the medieval gardens of Yazd, this article addresses this issue. This article aims to study the characteristics of the mentioned gardens in the historical text and the components of these gardens. The research method of this article is based on historical documents and library studies. The method of this analytical-historical research and its main source is historical sources such as the book "Tarikh-e yazd" and " Tarikh-e Jadid-e Yazd" and "Jame e Mofidi". This article describes historic gardens from aspects of architecture, decorations, function, developments, creators, and factors of origin. The historical scope of this research is from the birth of Yazd to the tenth century AH. It includes the gardens of the first centuries AH, the period of Al-Kakuieh, Atabakan, Al-Muzaffar, Timurids, and Safavids. This study shows that Yazd gardens have local and indigenous characteristics that are common in this area. According to historical sources, it is undeniable that the architectural methods and local decoration have entered the garden building. Also, the evolution of gardens throughout history and various activities in Yazd gardens show that some gardens are multi-functional. Finally, as the founders of the gardens, local rulers and nobles have played a major role in digging canals and ultimately forming historic gardens.

Keywords: Garden, Architecture, Yazd, Al muzaffar, Timurids

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Emami Meybodi, D. Study of the Gardens of Yazd Based on Historical Texts from the Beginning to the Safavid Period. *Athar*, 43(1), 120-146.

مقاله پژوهشی

مطالعه باغات یزد با تکیه بر متون تاریخی از پیدایش تا دوره صفویه

داوود امامی میبیدی *ID

کارشناس ارشد مرمت و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	خلاصه
دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۳ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸ انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲	یزد به واسطه اینکه کمتر دچار فراز و نشیب‌های اجتماعی شده، معماری در یک بستر آرام به استمرار و تداوم خود ادامه داده است. دوربودن از دغدغه‌های امنیتی و ایجاد آرامش نسبی در طی قرون میانی و حفر قنوات متعدد، زمینه را برای ظهور باغ در شهر یزد فراهم نموده است. با توجه به کاربرد زیاد باغ در متون تاریخی یزد و عدم انجام پژوهشی درباره باغ‌های قرون میانی یزد، در این مقاله به این موضوع پرداخته شده است. هدف این مقاله پاسخ‌گویی به این سؤال است که به استناد متون تاریخی باغ‌های یزد دارای چه ویژگی‌هایی هستند و مؤلفه‌های سازنده این باغ‌ها چه بوده است؟ روش تحقیق این مقاله بر مبنای اسناد و مدارک تاریخی و همچنین مطالعات کتابخانه‌ای است. روش این پژوهش تحلیلی-تاریخی و منبع اصلی آن، منابع تاریخی مانند کتاب «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» و «جامع مفیدی» است. این مقاله باغ‌های تاریخی را از جنبه‌های عملکردی، شکلی، اجزاء و عناصر معماری مورد کنکاش قرار داده است. محدوده تاریخی این پژوهش از زمان پیدایش یزد تا قرن دهم هجری بوده و شامل باغ‌های قرون اولیه هجری، دوره آل کاکوئیه، اتابکان، آل مظفر، تیموریان و صفوی است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که باغ‌های یزد دارای ویژگی‌های محلی هستند که در این ناحیه رواج داشته است. شیوه‌های معماری و تزیینات بومی در داخل ساختمان باغ‌ها به کار گرفته می‌شده است. همچنین تحولات باغ‌ها در طول تاریخ و به‌کارگیری فعالیت‌های متنوع در باغ‌های یزد نشان از چند عملکردی بودن برخی باغ‌ها دارد. در نهایت حاکمان محلی و اشراف به‌عنوان بانی‌های باغ‌ها نقش اصلی در حفر قنوات و در نهایت شکل‌گیری باغ‌های تاریخی داشته‌اند
نویسنده مسئول: داوود امامی میبیدی کارشناس ارشد مرمت و بافت‌های تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران پست الکترونیک: mehraz.emami@ymail.com	کلیدواژه‌ها: باغ، معماری، یزد، آل مظفر، تیموری

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (بازترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

امامی میبیدی، داوود. مطالعه باغات یزد با تکیه بر متون تاریخی از پیدایش تا دوره صفویه. فصلنامه علمی اثر، ۴۳(۱)، ۱۲۰-۱۴۶.

۱- مقدمه

تحقیقات درباره باغ‌های یزد معطوف به چند دهه اخیر است و بیشتر پژوهش‌هایی که انجام شده با تمرکز بر روی چند باغ معروف دوره زندیه و قاجار بوده است. بسیاری از این پژوهش‌ها درباره باغ ایرانی، تقلیدی ملال‌آور از تحقیقات اصیل مستشرقان یا دارای نگاه کلیشه‌ای با محوریت موضوع‌های غیر فیزیکی هستند. یافته‌ها و نتایج انشایی و غیرواقعی در باب باغ بسیار زیاد است و این خود متأثر از نوع نگاه به باغ طی مطالعات یک قرن اخیر است. این نگاه گاه با تأکید بر روی بهشتی‌بودن تصویر باغ و گاه با تأکید بر هندسه خالص باغ، راه را بر روی نظرات دیگر می‌بندد و اجازه حضور دیدگاه‌های متفاوت را بر نمی‌تابد و باغ را در قالب مشخص و نظام معین تجسم می‌کند؛ در حالی که واقعیت تاریخی و خارجی سخن متفاوتی از این دیدگاه‌ها را بیان می‌کنند. باغ‌های محلی برخلاف نظریه‌های کلی‌نگر الگوهایی را ارائه می‌دهند که هم‌خوان با این تئوری‌ها نیستند. جلوه‌های ناحیه‌ای باغ با سبک‌ها و شیوه‌های حکومتی و مرکزی متفاوت هستند و این مقوله با روح معماری ایرانی که تنوع‌نگر است هماهنگ بوده است. در این مقاله سعی شده باغ‌های تا قبل از دوره زندیه را در یزد با نگاهی تاریخی و منطبق با متون قدیمی مورد کنکاش قرار دهد. منابع اصلی این تحقیق کتاب‌های «تاریخ یزد»، «تاریخ جدید یزد»، «جامع الخیرات» و «جامع مفیدی» است. کتاب «تاریخ یزد» نوشته جعفر بن محمد بن حسن جعفری از دانشمندان و علمای سده نهم هجری است. جعفر بن محمد بن حسن معروف به جعفری از سادات حسینی نسب یزد است. کتاب «تاریخ یزد» کهن‌ترین کتاب تاریخی درباره شهر یزد است و بیشتر کتاب‌های دیگر که در باب تاریخ یزد تألیف شده است، ظاهراً مبتنی بر آن است. نویسنده، شاعر و مورخ محسوب می‌شده و به مآخذ قدیم دسترسی داشته است (Zarrinkoob, 2001). توجه اصلی وی، به‌جای رویدادهای تاریخی، به بناهای یزد و سازندگان آنها بود. همچنین با دقت و وسواس از عمارات و ابنیه اقتصادی، دیوانی، فرهنگی و دینی و بنیان آنها یاد کرده است (Zeinali & Pirmoradian, 2014). جامع الخیرات عنوان رساله وقفنامه‌ای است که توسط سید رکن‌الدین ابوالمکارم محمد بن

قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی (متوفی ۷۳۲ هجری) و پسرش سید شمس‌الدین محمد که بخشی از اموال خود را وقف کرده‌اند، در سال‌های ۷۳۲ و ۷۳۳ هجری نگارش یافته و بین سال‌های ۷۳۳ تا ۷۳۴ هجری نسخه‌های متعددی از آن به تسجیل عده‌ای از علما و قضات و نقبای آن دوره رسیده و به‌تصریح وقفنامه، نسخه‌های مذکور به اماکن مختلفی که موقوفات متعلق بدان‌ها بوده (مکه، مدینه، کربلا و...) فرستاده شده است تا متولیان آن اماکن از مفاد و میزان آن آگاه شوند (Mir Hosseini, 2005).

کتاب «تاریخ جدید یزد» نوشته احمد بن حسین بن علی کاتب از نویسندگان قرن نهم هجری است که در حدود سال ۸۶۲ هجری در ایام سلطنت جهانشاه قره قویینلو به نام امیرزاده پیر بداق پسر جهانشاه که در آن تاریخ از طرف پدر حکومت فارس را داشته است (Brown, 1960). با اقتباس و تقلید از «تاریخ یزد» جعفری چه در زمینه نوع مطالب و در مورد فصل‌بندی نگارش یافته است (Katabi, 1985). این کتاب چیزی جز شرح و بسط مطالب تاریخ یزد جعفری و الحاق مواردی دیگر به آن نیست (Zeinali & Pirmoradian, 2014). مفصل‌ترین اثر در تاریخ و جغرافیای شهر یزد کتاب «جامع مفیدی» تألیف محمد مفید بن نجم‌الدین محمود بن حبیب‌الله یزدی معروف به محمد مفید مستوفی بافقی از دیوانیان عصر شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۷۹ هجری است (Mostofi Bafghi, 2007) که در سال ۱۰۹۰ هجری نوشته شده است (Katabi, 1985). محدوده مورد مطالعه این مقاله از ابتدای پیدایش تا انتهای دوره تیموری و بخشی از دوره صفوی است و شامل باغ‌های موجود یزد که اکثراً در دوره زندیه و قاجار ساخته شده و در کتاب «جامع جعفری» آمده است، نمی‌شود. با توجه به اینکه این مقاله به استناد متون تاریخی مطالعه شده است و در این متون درباره موضوعاتی مانند نحوه گردش و حرکت آب در باغ‌ها ذکری به عمل نیامده، در این مقاله نیز مورد بحث قرار نگرفته است.

۲- پیشینه پژوهش

با توجه به اینکه این مقاله شامل موضوعات متنوعی است، ذکر عقبه تحقیق شامل شاخه‌های متنوعی بوده که در اینجا به

باغ دولت‌آباد یزد می‌پردازد (Javaherian & Shahcheraghi, 2017).

جایگاه درختان مشمر در منظر باغ موضوع مقاله‌ای است که به باغ‌های یزد نیز نظر نموده است (Khalilnezhad & Tobias, 2016). با توجه به اینکه فرهنگ کاریزی از عوامل شکل‌گیری باغات بوده، از جمله پژوهش‌هایی که درباره قنوت یزد انجام شده مقاله‌ای است که به قنوت مذکور در جامع الخیرات می‌پردازد و راهنمای شکل‌گیری و توسعه شهر و باغات در این دوران است (Nikzad & Danesh Yazdi, 2014). همچنین مقاله‌ای درباره شکل‌گیری قنات دولت‌آباد یزد انجام گرفته است (Ramezanzadeh & Behnam Far, 2018). سمسار یزدی به بازنمایی مسیر قنات وقف‌آباد و تأثیر آن بر روی باغات محله اهرستان می‌پردازد (Semsare yazdi & Karimian, 2018) و مقاله «وقف قنات» به قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد اشاره می‌کند (Cheraghi, 2012). در حوزه روش‌شناسی قبل از این مقاله، قیومی به بررسی باغ‌های خراسان در تاریخ بیهقی پرداخته است (Qayyoomi, 2008). گونه‌شناسی باغ‌های حکومتی با تکیه بر متون تاریخی از جمله پژوهش‌هایی با این رویکرد است (Goodarzi & Ghanbari, 2018). تحقیق درباره باغ‌های تهران بر مبنای متون تاریخی و سفرنامه‌ها موضوع مقاله دیگری است که با نگاهی روایت‌گرانه به باغات پرداخته است (Eta et al., 2020). همچنین کتاب تحلیل و بازخوانی باغ و باغ‌سازی به روایت متون و اسناد تاریخی از جمله منابع موثق در این باره است (Jamal al-Din, 2019). جیحانی علاوه بر مقالات متعدد در این باره در کتابی با عنوان «منظر باغ» به بررسی تحول و اصول شکل‌گیری باغات قرون نهم و دهم بر مبنای متون تاریخی می‌پردازد (Jeihani & Varzaeipour, 2017).

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- روش و پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی - تحلیلی به تبیین معماری باغ‌های تاریخی یزد پرداخته است. این پژوهش به گردآوری اطلاعات تاریخی لازم به‌خصوص از متون تاریخی محلی تا قرن

آن اشاره می‌شود. یکی از منابع معتبر معماری در حوزه معماری یزد کتاب «یادگارهای یزد» نوشته ایرج افشار است که با نگاهی تاریخی به معرفی معماری بناهای این خطه پرداخته است. ابویی مهریزی در بخش جغرافیای فرهنگی شهر یزد به معرفی باغات دوره صفوی پرداخته است (Abuei Mehrizi, 2012). از جمله پژوهش‌هایی که می‌توان درباره باغ‌های آل مظفر به آن اشاره کرد، کتاب «معماری تیموری ایران و توران» نوشته دونالد ویلبر و لیزا گلمبگ است. ویلبر در کتابی جداگانه به معرفی گونه‌های گیاهی مشمر و معماری در باغات می‌پردازد (Wilber, 2007). پیرنیا به‌نظام کلی کاشت گیاهان در باغ‌ها و جایگاه آنها در طراحی می‌پردازد (Pirnia, 2008). در ادامه آن معماریان در بخش باغ کتاب «معماری ایرانی» نظرات پیرنیا را شرح داده و ضمن معرفی برخی باغات، اصول و اجزای معماری باغ‌ها را شرح داده است (Memarian, 2008). نیکزاد در مقاله‌ای به معرفی اجزا و تحولات معماری باغ دولت‌آباد یزد اشاره کرده است (Nikzad & Danesh Yazdi, 2014). همچنین مزداپور در مقاله‌ای کوشیده است شمه‌ای از باغات زرتشتیان حومه یزد را معرفی کند (Mazdapour, 2019).

امجد در مقاله باززنده‌سازی اماکن تاریخی - فرهنگی یزد به شرح باغ مشیرالممالک پرداخته است (Amjad et al., 2010). همچنین باغ صدری (نمیر) تفت موضوع مقاله‌ای درباره این بنا و حوض ۹۵ فواره آن است (Antik, 2017). در حوزه باغداری سنتی، کتاب «آثار و احیاء» نوشته رشیدالدین فضل‌الله همدانی دارای باب‌های مختلفی برای زراعت و معرفت درختان و پیوندزدن است که در جاهای مختلف به زراعت در شهر یزد اشاره نموده است (Hamedani, 1975). همچنین افشار یزدنامه آورده است (Afshar, 2002). یکی دیگر از منابع اصلی کشاورزی و باغداری کهن «مفاتیح الارزاق» است که به یزد نیز اشاره نموده است (Nouri, 2003). جانب‌اللهی در گفتار سیزدهم و چهاردهم کتاب خود به تفضیل درباره شیوه باغ‌سازی و باغداری کهن میبید سخن نموده است (Janbolahi, 2006). همچنین در همایش باغ ایرانی مقاله‌ای به تحول رستنی‌ها در

شرح باغ مهتر علی‌شاه فراش می‌نویسد این باغ مدتی عشرتگاه اکابر بوده است (Kateb, 1965). در باغ دیوان‌خانه تفت نیز همین رویه دنبال می‌شود. مستوفی در این باره می‌نویسد: «عالیجاه بانی مهمان‌نواز در باغ مزبور طرح عیش و صحبت انداخته با فضلا و دانشمندان و شعرا و ندیمان گوی مصاحبت می‌بازد» (Mostofi Bafghi, 2007). کاتب همچنین در ذکر باغ فیروزی به ساباط قاضی اشاره می‌کند که توسط سید رکن‌الدین در جنب باغ ساخته شده بوده و محل پذیرایی مردم بوده است. «در زمان مولانای اعظم سعید خانقاه و مطبخ بود و مقرر بود که هر که در روز پنجشنبه و جمعه بدین ساباط رسیدی کاسه بغرا پیش او نهادندی و گویند هزار و یک کاسه بغرا مقرر بود» (Kateb, 1965). یکی از منحصربه‌فردترین باغ‌های یزد باغ ساباط بوده است. این باغ تنها باغی بود که یک میدان اسب‌سواری یا سیرک مخصوص به خود داشته است (Wilbur & Golmbeg, 1994).

کاتب در شرح این باغ می‌نویسد: «و هرپسین شاه یحیی از باغ بیرون آمدی و بر نیم صغه ساباط بر مسند نشست و در میدان گاو و شیر به جنگ انداختی و بعد از آن کشتی‌گیران زور آزمودندی و هرکس لعب و هنری که داشتی اظهار کردی» (Kateb, 1965). همچنین در این باغ طبق شرح جعفری، دریاچه‌ای ساخته بودند و قصر در میان دریاچه مصنوعی ساخته شده و قایقی روی آب انداخته بودند (Jaafari, 1964). عملکرد برخی باغ‌ها انجام مراسم طرب و برپایی جشن‌ها بوده است. مستوفی در ذکر صفی قلی‌بیک که فرزند ناظر بیوتات شهر بوده است، می‌نویسد: «وزیر نیکوضمیر همواره خیال هم‌نشینی و مجالست اهل طبع و اصحاب فضل بر لوح خاطر می‌نگاشت و چون به شرب شراب روح‌افزا و مصاحبت ماهرویان ناهید سیما شمع تمام داشت در باغات روح‌افزا و قصور بهشت بنا جشن‌ها می‌آراست» (Mostofi Bafghi, 2007). یکی دیگر از فعالیت‌های جنبی در ارتباط با باغ ساباط، دستور آب‌پاشی مسیر حرکت شاه یحیی بوده که کاتب این‌گونه آن را شرح می‌دهد: «و از در باغ ساباط تا مدرسه شمسیه چهارمنار هر روز دو نوبت به‌موجب حکم آب زنددی تا شاه یا سلطان جهانگیر یا

دهم هجری مانند «تاریخ یزد» و «تاریخ جدید یزد» و «جامع مفیدی» پرداخته شده است؛ زیرا این متون به انواع باغ اشاره می‌کنند که در آن دوره مورد استفاده قرار می‌گرفته، ولی امروزه آثاری از آنها باقی نمانده است. موضوعاتی از قبیل بررسی الگوهای معماری، تزیینات، عملکرد، تحولات، گونه‌های گیاهی، پدیدآورندگان و عوامل شکل‌دهنده موضوعات این تحقیق هستند. این تحقیق به پرسش‌های زیر پاسخ داده است:

۱. به استناد متون تاریخی، باغات یزد دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
۲. پوشش گیاهی باغ‌های تاریخی یزد دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
۳. به استناد متون تاریخی، چگونه می‌توان باغ‌های یزد را در حوزه‌های گوناگون دسته‌بندی نمود؟

۲-۳- یافته‌های پژوهش

۱-۲-۳- عملکرد و فعالیت درون باغ‌های یزد

کاربرد و مورد استفاده بسیاری از باغ‌ها معلوم و مشخص است و اطلاعات درباره‌ی پاره‌ای از آنها فقط جنبه کلی و عمومی دارد (Wilbur & Golmbeg, 1994). دامنه تنوع عملکردهای باغ بسیار وسیع است (جدول ۱). در بررسی متون تاریخی، یکی از فعالیت‌هایی که درون باغ-مزارهای یزد مشاهده می‌گردد، تبدیل باغ‌ها به محل انجام سلوک عارفانه و درویش است. کاتب در ذکر مزار مامانوک اشاره می‌کند که این مزار، باغ داروغه یزد بوده و چون انقلاب واقع شد، سیداحمد میرک به کسوت درویشان درآمد و سفره برای مسافران و مجاوران پهن می‌کرده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از این باغ‌ها با این نوع فعالیت باغ امیر جلال‌الدین خضر شاه است که کاتب شرح می‌دهد این باغ دارای طنبی و حوض‌خانه بوده و مردم در آن باغ تردد می‌کردند و سماع اجرا می‌شده است (Kateb, 1965).

شرح بانی این باغ در ذکر مسجد جمعه چهارمنار آمده است؛ بنابراین این نوع عمل با توجه به حمایت بانی این باغ از درویش و ارادت به خلفای مرشدی و درآمدن به کسوت شیخ مرشد عملی طبیعی به نظر می‌رسد (Kateb, 1965). فعالیت‌های متنوعی در باغات یزد انجام می‌شده است. کاتب در

نحوه ایجاد آبادانی در خارج شارستان اشاره نموده است. «قریب باغ عزآباد ساباطی عالی و بازاری و سقابه و مسجدی بنا کرد و کاروانسرای وسیع و آن محله آبادان شده» (Jaafari, 1964).

پس از مطالعه متون تاریخی مشخص می‌گردد که بعضی محلات قدیمی ابتدا کلاً یک باغ بودند و در دوران بعد آن باغ تبدیل به محله شده است. نمونه قدیمی آن محله محمدآباد است که کاتب درباره آن می‌نویسد: «احمدزنجی... خود باغی از آن خوبتر بساخت و قصری رفیع برافراخت و نهر جاری گردانید و آن را محمدآباد نام کرد و اکنون آن باغ به محله و خانه میدل شد و در داخل شهر و آن را مدآباد کوچه باغ خوانند» (Kateb, 1965).

تجمیع باغ‌ها درون یک باغ امری متعارف در باغ‌سازی یزد بوده است. در وقفنامه جامع الخیرات در مورد یکی از باغ‌ها چنین ذکر شده: «باغ تخته و باغ اسحاقی که در اصل دو باغ بودند و حالا یکی شده؛ زیرا دیوار بین آن دو برداشته شده است» (Hosseini, 1962). در منابع تاریخی تفکیک باغ‌ها نیز رؤیت می‌شود. کاتب در ذکر باغ لایستان اشاره به تحولات باغ نموده و اینکه در دوره تیموری باغ بین امرای امیر جلال‌الدین چخماق تقسیم شده و هریک در باغ مقامی برای خود ساخته‌اند (Kateb, 1965). مستوفی به باغی مشجر و مکروم در حوالی چهارسوق به نزدیکی دارالفتح اشاره می‌کند که همراه خانه‌های یهودیان اطراف توسط میرزا عبدالله خریداری و سپس به کاروانسرا تبدیل شده است (Mostofi Bafghi, 2007).

یکی از حوادثی که در متون تاریخی نگاشته شده، در ارتباط با باغ حاجبی است. کشته‌شدن امیر یسودر توسط اتابک یوسف‌شاه در این باغ اتفاق افتاده است و طبق شرح کاتب این حادثه از عوامل رکود این باغ بوده است. «چون اتابک یوسف‌شاه یسودر را در آن باغ به قتل آورد، باغ روی به خرابی نهاد و قصر ویران شد و درختان همه برکنند» (Kateb, 1965). ساخته‌شدن میل درون باغ کمال کاشی از وقایع دیگر درون باغ‌های یزد است. کاتب شرح می‌دهد این میل بعد از حرب پهلوان اسد طغانشاهی با شاه شجاع ساخته شده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از وقایع مرتبط با باغ کاشی، تدفین مردگان

حرم او سلطان پادشاه گذشتندی غبار بر دامن ایشان نشست» (Kateb, 1965).

۳-۲-۲- تحولات باغ‌ها

برخلاف مزارهای داخل حصار شهر یزد که اکثراً بقعه یا خانقاه بودند و به مزار تبدیل می‌شدند، در مزارهای خارج حصار، باغات بودند که به مزار و مدفن مؤمنین تبدیل می‌شدند. برخی از این باغات ابتدا باغ کشاورزی بودند و بعد تبدیل به مزار می‌شدند؛ مانند باغ مولائی که جعفری آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «آن باغ نیکو بود، مولانا شمس‌الدین ابی بکر رضی آن را وقف کرد بر مؤمنین و مؤمنات» (Jaafari, 1964). بعضی دیگر باغات قبل از تغییر کاربری باغ سکونتی بودند مانند باغ کمال کاشی که کاتب می‌نویسد «این مزار باغی مشجر و مکروم بود و در میان باغ عمارت و چاه آب و حوض‌خانه بود و سلطان مبارزالدین محمد آن را از مالکان بخريد و وقف اموات مؤمنین و مؤمنات کرد در سال ستین و سبعمائه» (Kateb, 1965).

عده‌ای دیگر از مزارها، ابتدا باغ اشرافی و سلطنتی بودند و به‌مرور زمان دچار تحولات عظیمی شدند و درنهایت به مزار تبدیل می‌شدند. برای این گروه می‌توان باغ حاجبی را مثال زد که از دوران اتابکان عشرتگاه حاکمان و باغ نامدار یزد بوده است و در دوران آل مظفر به مزار تبدیل شده است (Kateb, 1965). یکی دیگر از مزارهای معروف مزار مامانوک است که ابتدا باغ اشرافی امیرزاده اسکندر بوده و بعد باغ به محل سکونت سید احمد میرک و درنهایت به مزار تبدیل شده است (Kateb, 1965). مثال دیگر این موضوع، خانه حاجی مسافر است که پس از مرگ وی ابتدا به خانقاه و سپس به باغ-مزار تبدیل می‌شود. مستوفی در ذکر مزار سلطان حاجی مسافر می‌نویسد: «خانقاهی محقر بر سر مزار آن مسافر بلاد عقبی ساخت و باغی مشجر نمود و چنار و سفیدار و غیره درختان در اطراف خانقاه غرس نمود» (Mostofi Bafghi, 2007). یکی از تغییرهای دیگر، درون باغ فیروزی است که نشان از نحوه توسعه شهری در گذشته دارد. جعفری در ذکر امیرزاده اسکندر می‌نویسد: «بر در قلعه قریب دروازه باغی بود مشهور به باغ فیروزی، درختان قلع کرد و میدان ساخت» (Jaafari, 1964). جعفری در جایی دیگر به

امیرحاجی محمد از کرمان در باغ عزآباد، امیر علاءالدوله در باغ ساباط، شاهزاده محمدبهادر در باغ ساباط، امیرزاده خلیل در باغ ساباط اشاره نموده است.

مرتبط با قحطی و محاصره شهر در زمان ابوسعید طبسی است که قریب سی هزار آدم فوت شدند و توسط اسکندر هندو بغا در باغ کاشی به خاک سپرده شدند (Kateb, 1965). کاتب برای باغ‌های یزد وقایعی از جمله فرود آمدن اشخاصی همچون

جدول ۱: جدولی از عملکردهای باغ‌های تاریخی یزد (Author, 2022).

حاکم‌نشین، تفریحی و سرگرمی در میدان جلوی باغ	باغ ساباط	عملکرد باغات یزد
مسکونی، مزار	باغ کمال	
محل سماع، سفره‌اندازی، مزار	باغ مامانوک	
محل سماع، عمومی	باغ جلال‌الدین خضرشاه	
گردهمایی اکابر	باغ مهتر علیشاه فراش	
وزیرنشین، دارالضیافه	باغ فیروزی	
وزیرنشین، مزار	باغ حاجبی	
تدفین اموات	باغ مولائی	
حاکم‌نشین، امیرنشین	باغ لایستان	
امیرنشین	باغ سلطان‌شاهی	

نظر جعفری با توجه به مختصر بودن عمارتش، بیشتر مزرعه عالی است (Jaafari, 1964).

ذکر این باغات به دفعات در وقفنامه جامع الخیرات آمده است و اکثراً باغ‌های بدون ساختمان هستند. با توجه به متون تاریخی مشخص می‌گردد که برخی از این باغات کشاورزی به نام ساباطی که روی کوچه و در جلوی درگاه ایجاد می‌کردند، معروف بوده است. حسینی درباره باغ ساباط کیا می‌نویسد: «این باغ قبلاً سه قطعه بوده یکی از آنها را ساباط کیا و دیگری را ساباط اتابکی و سومی را ساباط محیی‌الدینی می‌نامیدند» (Hosseini, 1962).

نام‌نهادن یکی از فضاهای معماری روی باغ در تاریخ یزد امری رایج بوده است؛ برای نمونه می‌توان به «حوض‌خانه غیائی» برای یکی از باغ‌های موقوفه سید رکن‌الدین یا «چهارصفه غیائی» برای باغ بونصر اشاره کرد (Hosseini, 1962). بعضی از این باغ‌ها در متون تاریخی با یک ویژگی برجسته ذکر شده‌اند؛ مانند باغ خواجه ابیوردی که دارای دیوارهای بلند و درگاه رفیع یا باغ طغار که به صورت مربعی بوده است (Kateb, 1965). متون تاریخی از باغ‌هایی نام می‌برد که

۳-۲-۳- ویژگی‌های معماری باغات یزد

کتاب تاریخ جدید یزد هنگامی نوشته شده که بسیاری از آب‌انبارها و باغ‌های یزد به حال ویرانی درآمده بودند؛ بنابراین توصیفات مشروحی را درباره باغ‌های شاهی و اشرافی در بردارد (Wilbur & Golmbeg, 1994). باغ‌های یزد شامل فضاهایی همچون ساباط، طنبی، کوشک، حوض، پیشگاه، صفا و بادگیر است (جدول ۲). پس از بررسی باغ‌های تاریخی می‌توان معماری را به صورت‌های زیر دسته‌بندی کرد.

گونه اول: دسته اول شامل باغ‌هایی بوده که فقط در قسمت ورودی باغ دارای ساباط بوده‌اند. این ساباط شامل دو گروه بوده و در برخی باغ‌ها همانند باغ لالا، ساباط جلوی درگاه و بر روی کوچه ساخته و داخل باغ ساختمانی نبوده است. کاتب درباره باغ این گونه می‌نویسد: «اما هیچ عمارتی ندارد به غیر از ساباطی که در جنب باغ در شارع ساخته‌اند و مشهور است به ساباط ده‌نیم» (Kateb, 1965). این گونه باغات که بیشتر نقش کشاورزی داشتند و نقش سکونتی اصلاً ندارند، در خارج حصار و در سواد شهر ساخته می‌شدند. برای این نوع باغ‌ها می‌توان نمونه‌های فراوانی مانند باغ شمس‌الدین ترخان نام برد که به

اختصاصات باغ مظفری در یزد بوده، از طنبی مجمل تر بوده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). ساخت طنبی مضاعف یا جفتی بر روی ساباط ورودی باغها پدیده‌ای است که در باغ سلطان‌شاهی رؤیت می‌شود و کاتب آن را این‌گونه شرح می‌دهد: «امیرشاه باغی وسیع بساخت و مشجر و مکروم گردانید و از همه درختها بنشانند و خانه عالی بساخت و بر درگاه طنبی فوقانی و تحتانی راست کرد» (Kateb, 1965). به عقیده پیرنیا عملکرد ساباط ورودی، پذیرایی از مهمانان و نقش عمارت بیرونی را برای باغ بازی می‌کرده است (Pirmia, 1994).

گونه سوم: دسته سوم شامل باغهایی است که علاوه بر داشتن ساباط ورودی دارای ساختمان درون باغ نیز هستند. بعضی از باغها محتوای تالارهای گنبدداری به نام قبه و عماراتی با شاه‌نشین بوده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). در اندرون باغات نیز دو گونه ساختمان طنبی و کوشک دیده می‌شود. ساخت کوشک اندرونی در باغ حکومتی لایستان به کار رفته است که به‌صورت سه‌طبقه در میان دریاچه ساخته بودند (Jaafari, 1964). برخلاف کوشک ساخت طنبی درون باغها امری متعارف بوده و در بسیاری باغات به کار رفته است. جعفری در شرح باغ طغانشاهی بدین‌صورت می‌نویسد: «و شاه یحیی ساباطی عالی و مسجدی بر در آن ساخته و در آن ساباط دائم آب تفت جاری است و در اندرون طنبی و حوض خانه و عمارتی نیکو دارد» (Jaafari, 1964). ساخت طنبی برای باغها تا حدی پیش می‌رود که علاوه بر ساخت طنبی روی ساباط درگاه، شاهد ساخت طنبی مضاعف در اندرون باغ نیز هستیم؛ همان‌گونه که در باغ مهتر علیشاه به کار رفته و جعفری بدین‌گونه آن را شرح می‌دهد: «و در میان باغ صفه و پیشگاه و موضع وسیع و بر بالای آن دو طنبی متصل یکدیگر منقش و جام‌های لطیف نهاده» (Jaafari, 1964). برخی باغهای ساباطدار در دوران بعد شروع به ساخت عمارت اندرونی نموده‌اند که نمونه آن در باغ امیرشاهی به کار رفته است. «... این باغ به غلام خود سلطان شاه چهره داد و بفرمود که در میان باغ قصری عالی و بادگیر و شاه‌نشین و حوض خانه منقش بساخت» (Kateb, 1965).

ساختمانی نداشته‌اند و شهرت باغها به‌خاطر میوه و درختانی است که داخل باغ بوده؛ مانند باغ وردانروز که انارستان بوده است (Kateb, 1965). در جلوی گروهی از باغات دارای ساباطدار شروع به ساخت «دکانچه» می‌کردند. منظور از دکانچه، صفه‌های جلوی باغها بوده که محل نشستن را فراهم می‌کرده است. کاتب این‌گونه فضاسازی را برای باغ گرشاسبی نام می‌برد: «و نصرالدین شاه یحیی بر در باغ ساباطی عالی ساخته و چهار دکان بر او راست کرده و ساباط مروح است» (Kateb, 1965). قراردادن جوی آب درون ساباط باغ از مشخصه‌هایی است که برای برخی ساباطها به کار گرفته می‌شده است. تاریخ یزد در ذکر باغ فیروزی بدین‌صورت آن را شرح می‌دهد: «بر شارع ساباطی خوب بساخت و سفید و منقش گردانید مشهور به ساباط قاضی و آب تفت در میان ساباط جاری است و بیشتر اوقات مردم بر دکانچه این ساباط نشستند بر سبیل عیش» (Kateb, 1965).

گونه دوم: دسته دوم باغات فقط دارای عمارت ساباط که نمای ورودی باغ را شکل می‌داده، بودند. این ساباط به‌صورت عمارت جلوی باغ تعریف می‌شده است. عمارت ساباط این باغها معمولاً به‌صورت دوطبقه بوده و اشکوب دوم به‌عنوان شاه‌نشین استفاده می‌شده است. در بررسی متون تاریخی دو واژه برای طبقه دوم ساباط نام برده شده است. اولی ساخت کوشک است که در باغ لایستان به کار رفته است. «باغی به‌غایت وسیع است و شاه یحیی آن را ساخته و ساباط عالی بر درگاه نهاده و کوشکی بر بالای درگاه» (Jaafari, 1964). دومی ساخت طنبی بر بالای درگاه است. غالب باغها دارای یک نوع ساختمان به نام طنبی بود که برای ایام تابستان طرح‌ریزی شده بود. گاهی اوقات این بنا که احتمالاً تالار بازی بود، بر فراز ایوان یا درگاهی قرار می‌گرفت (Wilbur & Golmbeg, 1994).

طنبی در باغات زیادی از جمله باغ مهتر علیشاه فراش به کار گرفته بودند. جعفری درباره این باغ می‌نویسد: «باغی به‌غایت وسیع است و دو نهر آب در آن جاری است، با درگاه عالی و طنبی بر بالای آن» (Jaafari, 1964). ویلبر و گلمبگ اشاره می‌کنند کوشکی که بر فراز درگاه ساخته می‌شده و از

ساختند و بر بالای طاق در باغ عمارتی فلک ارتفاع ساخته گشت... و در برابر آن حوضی کوثر مثال احداث یافته از آن آب زلال مالامال شد و خیابان طویل و عریض به نهال کاج ترتیب یافت» (Mostofi Bafghi, 2007). در برخی کوشک‌ها مانند باغ دولت‌آباد یزد، اقدام به ساخت حوضچه‌هایی در جلو ایوان‌ها می‌کردند. این رویه در باغ خلیل‌آباد به کار رفته است «و حوضی از مرمر در میان عمارت ساخته، چهار ایوان بر چهار طرف عمارت طرح انداخت و بادگیری به بادبانی برافراخت و در پیش هر شاه‌نشین حوضی ساخته، خیابان‌ها طرح انداخت» (Mostofi Bafghi, 2007).

باغ ساباط که باغ حکومتی و اشرافی بوده است، علاوه بر طنابی بوسعیدی که قدیمی بوده، دارای طنابی دیگری در یک سمت باغ و ساباط عالی در سمت دیگر باغ بوده است (Jaafari, 1964). مستوفی بافقی در ذکر باغ خلیل‌آباد به وجود حوضی از سنگ مرمر در میان طنابی اشاره می‌نماید (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی بافقی نحوه ساخت باغ مراد را که علاوه بر کوشک اندرونی، ساباط هم داشته و در این گروه قرار می‌گرفته، بدین‌صورت شرح می‌دهد: «و باغبانان دانا کاخی دلگشا و بوستانی روح‌افزا در آن فضای بهشت‌آسا طرح انداختند و در اطرافش جدار بلند مقدار برافراخته ساحت با راحتش را از نشاندن نهال‌های ثمربخش و گلبن‌های عطرپرور مزین و معطر

جدول ۲. لیست ابنیه داخل باغ های یزد به استناد متون تاریخی (Author, 2022).

نام باغ	نام فضا	مأخذ
باغ گرشاسی	ساباط، طنابی، حوض خانه،	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ ساباط	بادگیر، حوض خانه، گنبد، ساباط، طنابی، دریاچه عالی، چهارصفه، شاه‌نشین، خرگاه	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ مهتر علیشاه فراش	درگاه عالی، طنابی، صفه، پیشگاه، حوض	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ طغانشاهی	طنابی، حوض خانه، ساباط، بادگیر	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ فیروزی	طنابی، درگاه عالی، بادگیر، دیوان خانه، حوض، ساباط	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ امیرشاهی	درگاه، کوشک، حوض خانه، بادگیر، قصر عالی، شاه‌نشین	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ لایستان	ساباط، کوشک، دریاچه	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
باغ لالا	ساباط	(Kateb, 1965)
باغ میرک محمد	قصر، طنابی، حوض خانه، دریاچه	(Kateb, 1965)
باغ امیر جلال‌الدین خضرشاه	حوض خانه، طنابی، ساباط	(Kateb, 1965)
باغ احمد ابیوردی	درگاه عالی	(Kateb, 1965)
باغ امیر قطب‌الدین خضرشاه	پیشگاه، شاه‌نشین، قبه، خرگاه، بادگیر، حوض خانه	(Kateb, 1965)
باغ بیگم	درگاه عالی	(Kateb, 1965)
باغ یوسف چهره	خانه، طنابی، پیشگاه، درگاه، اصطبل	(Kateb, 1965)
باغ مراد	خیابان، عمارت سردر، حوض،	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ مهرآباد	تالار، دریاچه عمیق، خیابان	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ جمال‌آباد	کوشک، درگاه عالی	(Mostofi Bafghi, 2007)
باغ خلیل‌آباد	حوض مرمر، چهار ایوان، بادگیر	(Mostofi Bafghi, 2007)

فضای
باغات
یزد

می‌توان پذیرفت که این جام‌های رنگین در ارتباط با تنگ‌بری بوده است. این تزیینات با ایجاد پرده جلوی طاقچه به اشکال صراحی و جام گچ‌بری می‌شده و محل قراردادن جام‌های رنگین بوده است. تزیینات تنگ‌بری ایلخانی سالم تنها در خانه صدیقی خویدک دیده می‌شود و در خانه طهرانی و شیخ احمد فهادان فقط داغ و آثار آنان بر بدنه مشاهده می‌گردد (Mirdeghan, Ashkazari et al., 2016). این تزیین علاوه بر طنبی داخل باغ، در داخل طنبی ساباط ورودی باغ نیز اجرا می‌شده است. کاتب در ذکر باغ ساباط به طنبی درگاه اشاره می‌کند و می‌نویسد: «عمارت عالی و طنبی خوب منقش بر سر آب بساختند و درپچه‌ها بر باغ مفتوح کردند و جام‌های آبگینه الوان بنهادند» (Kateb, 1965).

طنبی منقش: در متون تاریخی با طنبی‌ها روبه‌رو می‌شویم که صفت «منقش» را با خود حمل می‌کنند، ولی نویسندگان این متون مشخص نمی‌کنند که منظور از منقش بودن چه نوع تزییناتی است. با توجه به اینکه استفاده از رنگ برای تزیین فضای داخلی بناهای مختلف در دوره آل مظفر امری رایج بوده است (Khademzade & Esfahanipour, 2015) و به‌جاماندن آثاری از این نوع تزیین در خانه‌های آل مظفر یزد (Mirdeghan, Ashkazari et al., 2016) می‌توان حدس زد که منظور تزیینات نقاشی بوده است. جعفری در معرفی باغ مهتر علیشاه فراش به طنبی جفتی درون باغ اشاره می‌کند و چنین می‌نویسد: «در میان باغ صفه و پیشگاه و موضع وسیع و بر بالای آن دو طنبی متصل یکدیگر منقش، جام‌های لطیف نهاده» (Jaafari, 1964). کاربرد طنبی منقش محدود به باغ‌ها نبوده، بلکه در خانه‌ها و مدارس این دوره نیز به کار می‌رفته است. این فضا متأثر از ویژگی‌های محلی ساخته و سپس تزیین می‌گردیده است. کاتب در شرح دیوان‌خانه امیر جلال‌الدین چقماق شامی به یکی از این طنبی‌های منقش بدین‌گونه اشاره می‌کند: «و چهارصفه و طنبی و شاه‌نشین نیکو ساخته و درپچه‌ها بر النگ کرده و در جنب آن طنبی عالی منقش ساز داده و شادروان راست کرده نیکو بر درگاه و این طنبی جهت بیکه سلطان ساخته بودند» (Kateb, 1965).

۳-۲-۴- تزیینات باغ‌های یزد

تزیینات باغ‌های یزد محدود به باغ‌های اشرافی و حکومتی است، اما در مورد تزیین می‌توان تصور کرد که از هیچ‌گونه هزینه‌ای مضایقه نشده است (Wilbur & Golmbeg, 1994). بیشتر تزیینات باغ‌ها با دو فضای طنبی^۱ و کوشک گره خورده است. تزیینات به گونه‌های زیر در باغ‌ها به کار می‌رفته است. **مقرنس:** اجرای مقرنس یا چفداویز تنها در باغ ساباط به کار رفته است. کاتب در ذکر طنبی آن می‌نویسد: «شاهیچی در جنب آن طنبی و حوض خانه نیکو استحداث کرد و دریاچه نیکو بساخت و شاه‌نشین و گنبد مقرنس و چهارصفه منقش راست کرد» (Kateb, 1965). نمونه‌ای از مقرنس‌های آل مظفر در خانه برونی میبد به چشم می‌خورد. این مقرنس‌های گلی که فرورفتگی و برجستگی‌ای بیش از انواع قبل دارند، با شیوه مقرنس‌های گچی نیز اجرا شده‌اند که البته اجرای نوع گچی آن پیچیده‌تر از نوع گلی است و زمان بیشتری می‌طلبد (Karimi, 2006). این آرایه در زمره تزیینات بومی^۲ معماری بوده و به‌کارگیری آن در بناهای مختلف دوره آل مظفر خصلت محلی به آن می‌بخشد.

دیوارنگاری: هنر دیوارنگاری برای باغ «مهتر علیشاه» به کار رفته است. کاتب درباره این نقاشی که روی طنبی بالای صفه کشیده شده، چنین توضیح داده است: «و صورت خسرو و شیرین و دیگر صورت‌های مختلف بر دیوار کشید و مقامی به‌غایت منزه است» (Kateb, 1965). استفاده از رنگ برای تزیین فضای داخلی بناهای مختلف در دوره آل مظفر امری رایج بوده است. شیوه مرسوم تزیینات گنبد در دوره آل مظفر یزد استفاده از اندود گچ و اجرای نقوش و کتیبه به شیوه نقاشی آبرنگ است (Khademzade & Esfahanipour, 2015).

جام‌های الوان: یکی از تزیینات به کار گرفته شده در باغ‌های تاریخی استفاده از جام‌های رنگین است. کاتب باغ یوسف چهره را چنین شرح می‌دهد: «و عمارات نیکو بساخت از خانه و طنبی و پیشگاه و جام‌های آبگینه بنهاد» (Kateb, 1965). به نظر نگارنده با توجه به مرسوم بودن تنگ‌بری^۳ در این دوره و شواهد به‌جامانده از آن در بناهای تاریخی با احتیاط

مسعود طاب ثراه به خرگاه منقش بی نظیری اشاره نموده است (Kateb, 1965). در درون باغ‌های یزد، کاتب این تزیین را برای باغ امیر قطب‌الدین خضرشاه نیز ذکر کرده است. خرگاه باغ ساباط منحصر به فرد بوده و در دوران بعد به باغ اضافه شده است. این خرگاه به صورت نامتعارف روی پشت‌بام برپا می‌شده است. کاتب درباره این موضوع می‌نویسد: «چون انقلاب بنی مظفر واقع شد و امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ به یزد آمد و در باغ ساباط ساکن شد... و خرگاهی منقش بر بام بساخت و باغ معمور گردانید» (Kateb, 1965). به کارگیری خرگاه نفیس و منقش در دوره تیموری برای خانواده سلطنتی و اشراف رواج داشته است. برخی خرگاه‌ها برخلاف خیمه، نیازی به طناب نداشته و به کمک شبکه‌ای از تیرهایی که در دیوار آنها تعبیه شده بود، روی زمین استوار می‌شدند (Nasery & Sadeghi, 2018). استفاده از چند خرگاه در باغ خواجه عمادالدین مسعود به کار رفته است (Mostofi Bafghi, 2007).

کتیبه‌نگاری: استفاده از کتیبه برای تزیین بنا در معماری یزد امری رایج بوده است (Mirdeghan Ashkazari et al., 2016). کتیبه باغ‌های تاریخی با موضوعات متنوع و در جاهای مختلف باغ به کار گرفته می‌شدند. بیشترین تعداد کتیبه متعلق به باغ ساباط بوده است. جعفری اشاره می‌کند یکی از کتیبه‌های باغ ساباط درون گنبد مقرنس میان باغ و موضوع آن شعری از شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی بوده است (Jaafari, 1964). همچنین درون طنبی درگاه ورودی باغ کتیبه‌ای با موضوع خمسه نظامی مسطور بوده است. کتیبه ساباط این باغ را با شعری از مولانا کمال‌الدین اسمعیل عبدالرزاق اصفهانی تزیین کرده بودند (Kateb, 1965). کتیبه باغ جمال‌آباد به صورت کاشی و متن آن تاریخ اتمام باغ بوده است (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی به باغی اشاره می‌کند که مولانا نورالدین محمد کجوائی در دیوار صحت خانه جنب باغی کتیبه‌ای به نظم مرقوم کرده است (Mostofi Bafghi, 2007).

حوض خانه منقش: یکی از فضاها داخل باغ که جایگاهی برای اجرای تزیینات بوده، حوض خانه است. حوض خانه در متون تاریخی یزد در دو مکان به کار گرفته می‌شده است. این دو موقعیت شامل عمارت سردر ورودی یا ساختمان ساباط است و دیگری در داخل طنبی یا کوشک داخل باغ بوده است. کاتب در شرح باغ امیرشاهی به یکی از این حوض‌خانه‌ها اشاره می‌کند و می‌نویسد: «این باغ به غلام خود سلطان شاه چهره داد و بفرمود که در میان باغ قصری عالی و بادگیر و شاه‌نشین و حوض‌خانه منقش بساخت» (Kateb, 1965). کاتب با تأکید بر فضای حوض‌خانه باغ امیر محمد میرک چنین توضیح می‌دهد: «قصر پرنورش چون روضه فردوس معمور و ساحت و طنبی و حوض‌خانه‌اش عشرت‌خانه غلمان و حور بودی» (Kateb, 1965). تنها حوض‌خانه‌ای که به تزیینات آن اشاره شده متعلق به باغ مهتر علی‌شاه فراش بوده که جعفری می‌نویسد: «و در طرف دیگر حوض‌خانه‌ای منقش به زر و لاجورد» (Jaafari, 1964). آبی لاجوردی رنگی است که در تزیینات و کتیبه‌های بخش‌های مختلف بنا از جمله گنبد، گوشه‌سازی‌ها و تزیینات بدنه به‌عنوان رنگ غالب از قرون ۵ تا ۸ ه.ق. یزد مورد استفاده قرار گرفته است؛ از این رو می‌توان کاربرد این رنگ را از ویژگی‌های شیوه یزد در تزیینات معماری برشمرد (Khademzade & Esfahanipour, 2015).

باغ مهتر علی‌شاه فراش علاوه بر طنبی میان باغ دارای عمارت ساباط نیز بوده است. این درگاه ورودی باغ محل اجرای حوض‌خانه بوده که کاتب بدین گونه آن را شرح می‌دهد: «و بر درگاه طنبی بالاخانه خوب راست کرد و دریچه بر شارع مفتوح گردانید و در پایین عمارت حوض گردان بساخت» (Kateb, 1965).

خرگاه منقش: زندگی درون خرگاه^۴ و سپری نمودن بیشتر اوقات روز درون آن، در قرون میانی امری متعارف بوده است (Qayyoomi, 2008). کاتب قبل از اشاره به باغ‌ها در ذکر عمارت

جدول ۳- لیست آرایه های باغ های تاریخ یزد (Author, 2022).

باغ ساباط	مقرنس	تزیینات باغ های یزد
باغ مهتر علیشاه فراش	دیوارنگاری	
یوسف چهره، ساباط، مهتر علیشاه فراش	جام های الوان	
مهتر علیشاه فراش، ساباط	طنبی منقش	
امیرشاهی، مهتر علیشاه فراش	حوض خانه منقش	
امیر قطب الدین خضرشاه، ساباط	خرگاه منقش	
ساباط، جمال الدین	کتیبه نگاری	
مهتر علیشاه فراش، ساباط	مطلا کاری	

چنار: درخت چنار درخت مبارک است و عظیم بزرگ می شود (Abu Nasri Heravi, 1977). مستوفی در شرح چهارباغ مهرآباد می گوید: «باغبان حکمت به محض قدرت در آن باغ درخت چناری رویانیده که شاخش از بالای ثریا گذشته و بیخش در تحت زمین قرار یافته» (Mostofi Bafghi, 2007). در بساتین کنار دیوارها یا خیابان وسط غرس نمایند که سایه آن سایر اشجار را ضایع و فاسد نکند (Nouri, 2003). رشد بیش از حد چنار سبب می شود که مشکلات عدیدی را در باغ برای دیگر گیاهان به همراه داشته باشد و کرم زدگی را موجب شود (Jamal al-Din, 2019); به همین دلیل در برخی مواقع اقدام به کاشت چنار بیرون باغ می کردند. مستوفی به چنار نزدیک درب باغ سبیک اشاره می کند که از تمام اشجار بلندتر و سرآمد بوده است (Mostofi Bafghi, 2007).

سرو: ماهیت آن دو نوع است: بری و بستانی و بستانی آن درختی است بسیار بلند و عظیم و موزون و برگ های آن بسیار ریزه و خزان نمی کند (Nouri, 2003). مستوفی در توصیف شخصیت محمدامین می نویسد: «در سر آب گرد فرامرز طرح باغی بهشت آسا انداخته عمارتی نیکو بنا نمود و درختان سرو غرس کرده» (Mostofi Bafghi, 2007). نوش نوعی سرو است این گیاه به فارسی سرو تبری و نوع کوتاه آن سرو خمره ای نام دارد و در مناطق مرکزی و اصفهان و خوزستان، نوش نامیده می شود. جعفری در معرفی باغ امیرشاهی بین درخت سرو و نوش تمایز قائل شده و این گونه می نویسد: «و حوض آب در

مطلا کاری: از جمله تزیینات نادر در متون تاریخی، طلاکاری برای باغات است. شیشه بری در بررسی بناهای ایلخانی یزد به رایج بودن هنر طلاکاری و تزیینات طلا چسبان در یزد اشاره می کند (Shishebori et al., 2010). این تزیین فقط برای دو باغ مهتر علیشاه فراش و ساباط به کار رفته است. همان گونه که قبلاً ذکر شد، درون حوض خانه باغ مهتر علیشاه تزیینات طلاکاری به کار رفته است. درون باغ ساباط نیز پس از تحولات سیاسی و آمدن امیرزاده اسکندر عمر شیخ به یزد این بنا تزئین می گردد. بدین صورت که کاتب شرح می دهد این آرایه روی تزیینات کاشی کاری قبلی اجرا شده است (Kateb, 1965). در نهایت می توان گفت تزیینات در باغ های تاریخی در فضاهای مختلف باغ و با تکنیک های متنوعی انجام شده است (جدول ۳). به نظر ویلبر و گلمبگ همه این وسایل راحتی و تزیینات که از دسترس مردم عادی بیرون بود، شایسته محیط باغ تیموری بوده است. احتمالاً به استثنای قصر، ظاهراً این ویژگی ها به مقیاسی کم در سراسر باغ نیز به صورت کوشک های جداگانه وجود داشته است (Wilbur & Golmbeg, 1994).

۳-۲-۵- پوشش گیاهی باغات یزد

در بررسی متون تاریخی، گونه های گیاهی باغ ها شامل درختان غیرمثمر و مثمر است. درخت های غیرمثمر از قبیل سرو، نوش، کاج، چنار، بید، عرعر و درختان مثمر را می توان به انجیر، انار، توت، امرو، سیب، شفتالو، به، انگور اشاره نمود (جدول ۴).

انگور: در متون تاریخی یزد به دفعات از واژه «مکروم» به معنای زمینی که در آن تاک کاشته می‌شده، استفاده شده است. این درخت را خاصیت آن است که هرچه درازتر باشد، بر بیشتر دهد و به‌قوت‌تر باشد و شاخ نیز بیشتر دهد و ثابت‌تر باشد (Hamedani, 1975)؛ به همین خاطر از داربند برای درازتر شدن تاک استفاده می‌کردند. جعفری در ذکر باغ مهتر علیشاه فراش به داربند تاک آن نیز اشاره می‌کند: «و داربند رفیع ساخته و از هر طرف چمنی و تمام از چوب پنجره ساخته است» (Jaafari, 1964). به نظر کاتب، تفت فی‌الواقع خانه انگور است و در هیچ موضع انگور چنان خوب نباشد که در تفت است (Kateb, 1965). مستوفی در ذکر باغ دیوان خانه تفت به انگور آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «انگور پرنور که خامه حکمت شرح کمالش را بر صفحه شریفه «فانبتنا فی‌ها حبا و عنبا» کشیده» (Mostofi, 2007).

عرعر: همان‌گونه که دهخدا در لغتنامه^۵ نیز اشاره می‌کند، عرعر در متون قدیم به معنای سرو کوهی است. «عرعر به فتح دو عین و سکون دو را مهملتین، لغت عربی است و به فارسی «سرو کوهی» و به شیرازی «وهل» نامند» (Nouri, 2003). کاتب در ذکر باغ محمدمیرک به این درخت اشاره می‌کند و می‌نویسد: «میرمحمد بسیار عمارتی در آن باغ ساخته و مشجر و مکروم گردانیده و چمن‌های گل و سرو و چنار و عرعر راست کرده» (Kateb, 1965). ابونصری هروی در شرح سفیدار به نوع سمرقندی عرعر اشاره می‌کند و متذکر می‌شود که به آن دیودار نیز گفته می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977). ماهیت عرعر دو نوع است: یکی بزرگ و از سرو کوتاه‌تر و کوچک‌تر و ثمر آن به قدر فندقی و با اندک شیرینی و نوع دوم از آن کوچک‌تر و ثمر آن به قدر باقلا و مستدیر (Nouri, 2003).

توت: ماهیت آن ثمر درختی است معروف که شیرین و ترش است. شیرین آن را «بیطی» و ترش آن را «شامی» نامند (Nouri, 2003). جعفری در ذکر باغستان نعیم‌آباد به شرح باغ‌های آبشاهی پرداخته و می‌نویسد: «بر کنار نهرها دورویه درختان بید و توت نهاده و هوایی نیکو دارد و خانه‌های بسیار و هر باغی ازو بهشت دیگرست و هر بوستانی فردوسی دیگر»

میان عمارت و چمن گل و سرو و نوش بسیار بنشانند» (Jaafari, 1964). نوری درباره درخت نوش می‌گوید: «نوعی دیگر از صنوبر می‌شود، درخت آن متوسط و در بزرگی و کوچکی خوش‌منظر و آن را «نوش» نامند» (Nouri, 2003).

کاج: «ماهیت آن دو صنف است: ذکر و انثی. ذکر آن دو نوع است: یکی بستانی و آن درخت بزرگی است قریب به چنار» (Nouri, 2003). مستوفی در ذکر باغ عشرت‌آباد به درخت کاج اشاره می‌کند و می‌نویسد: «میرزا حکیم کلانتر در این مقام طرح باغ انداخته اشجار سرو و چنار و کاج و اشجار غرس نمود» (Mostofi Bafghi, 2007).

بید: بید در اراضی کثیرالرطوبه مطلوب است. هرچه آب بیشتر، نمو و ترقی آن بهتر و زیادتر است (Nouri, 2003). کاتب در ابتدای مقاله نهم که به معرفی باغستان اهرستان می‌پردازد، اشاره‌ای به درختان بیدمشک در اهرستان می‌کند که پس از مرگ امیر شاهرخ تیموری خشک شده‌اند (Kateb, 1965). بید بسیار آب باید داد یا برکنار جوی آب روان باید نشانند و اگر آن قدر زمین که بید کارند جوی کنند و آب در زمستان در آن بندند تا زمین آن تمام آب بخورد. (Hamedani, 1988). کاتب در ذکر باغ ساباط می‌نویسد: «و دورویه درخت بید بر لب جوی آب تفت بنشانند تا در سایه بید از تموز آفتاب ایمن باشند» (Kateb, 1965). ابونصری هروی به زمین شور ریگ اشاره می‌کند و می‌گوید در آن زمین بید بلندقد و خوب می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977).

انار: بیشتر باغ‌های مثمر یزد به این درخت اختصاص دارد. به نظر بیرجندی بهترین زمینی که در آن درخت انار نشانند، زمینی بود که خشک باشد و نمناک نبود (Birjandi, 2009). بهترین موضعی که درخت انار باشد، زمینی بود که بلند، ریگ بوم و آهسته باشد (Hamedani, 1975). مرغوب‌ترین انار یزد شاهوار است که تاریخ یزد هم از آن نام برده است. (Janbollahi, 2006) کاتب در شرح باغ وردانروز می‌نویسد: «ذکر بانی این باغ از پیش رفته... و نارستان بود و انار شاهوار به‌غایت خوبی داشت» (Kateb, 1965).

درخت‌های میوه‌دار و در زمین ریگ بوم خشک می‌شود (Abu Nasri Heravi, 1977). فضل‌الله همدانی در بیان امرود اشاره می‌کند که این درخت در زمین‌هایی که تلخی و دشواری بدان غالب باشد یا گل شاخ باشد نیز امرود بگیرد (Hamedani, 1975).

نسرین: ماهیت آن گلی است سفید و در بعضی اوراق آن مایل به زردی و مضاعف و شبیه به گل سرخ و از آن کوچک‌تر و خوشبو (Nouri, 2003). مستوفی در ذکر باغ مهرآباد به این گل اشاره می‌کند: «بر اطراف از طلوع گل و ریحان چون گلزار آسمان به کواکب آراسته و آن گلستان جنت سرشت از لاله و نسرین پیراسته» (Mostofi Bafghi, 2007). خشک‌کردن این گل و استفاده در اتاق و فضاهای خانه و کوشک و تخت و همچنین تزیین حوض‌ها و استخرها از موارد کاربرد این گل بود (Jamal al-Din, 2019).

۳-۲-۶- نظام کاشت باغ‌سازی در یزد

پس از بررسی متون تاریخی مشخص می‌گردد درون باغ‌هایی که عمارت ندارند، بیشتر درختان مثمر کاشته می‌شدند؛ برای نمونه کاتب در ذکر باغ لالا متذکر می‌شود در این باغ که متعلق به دوره اتابکان بوده، درخت‌های بید و توت و انگور و انار شاهوار لطیف وجود داشته و هنوز بعضی درختان به قدر کافی باقی مانده است (Kateb, 1965). همین ویژگی در باغ وردانروز نیز به کار گرفته شده است (Jaafari, 1964). برخی باغ‌ها مانند باغ امیرمحمد میرک که در ماه‌های فروردین و اردیبهشت شهرت داشتند، به خاطر چمن‌های گل آن بوده است. کاتب در این باره می‌نویسد: «و زمین باغ پر از لاله و ریحان بود و نسیمش چون دم عیسوی مرده زنده کردی» (Kateb, 1965). بنا به متون تاریخی برخی باغ‌ها براساس میوه غالبی که داشتند نامیده می‌شدند مانند باغ سیبک یا باغ شفتالو. طرب نائینی در این باره می‌نویسد: «گویند به حکم اکثریت نهال آن فاکهت در صحن آن بستان سرا بدین اسم تسمیت پذیرفته» (Tarab i Naeini, 1975).

(Jaafari, 1964). «درخت توت را در یزد عمارت زیاده کنند، از آنکه در ولایات دیگر سایر درخت‌ها را و زیل بسیار دهند تا برگ نیکوتر و بزرگ‌تر و جرم آن ثخین‌تر بود و نازک‌تر بود» (Hamedani, 1975). رشیدالدین فضل‌الله همدانی به شیوه تکثیر توت در یزد اشاره می‌کند که متفاوت از شهرهای دیگر بوده است. «بچه درخت توت چون بزرگ شود و بازنشانند بهتر از آن گیرد که بچه بزرگ دیگر درخت‌ها و شاخ آنکه ببرند و بنشانند در هر ولایتی این معنی نمی‌دانند و من آن را در یزد مشاهده کرده‌ام و در مواضع دیگر خود ندانند که توت بی‌بیخ می‌گیرد» (Hamedani, 1975). باتوجه به اینکه در یزد از برگ توت جهت نوغان‌داری و تهیه ابریشم استفاده می‌کردند، این عمل توجیه می‌شود. در ادامه همدانی بدین‌صورت شرح می‌دهد: «و چون گفتیم که درخت توت چون بزرگ باشد، بهتر می‌گردد غرض از درخت برگ توت است و برگ از شاخه‌ای بسیار حاصل شود؛ چون همی کنند هم در سال از آن ابریشم حاصل شود» (Hamedani, 1975).

انجیر: ماهیت آن بری و بستانی و کوهی است و هریک نر و ماده و سفید و سیاه (Nouri, 2003). درخت انجیر دراز عمر باشد و زود مرتفع نگردد (Abu Nasri Heravi, 1977) و سال‌های بسیار بچه کند و مرتفع نگردد. اگر عمارت کنند و اگر نکنند، بیخ آن در زمین ثابت باشد (Hamedani, 1975). مستوفی در توصیف درخت انجیر باغ دیوان‌خانه تفت می‌نویسد: «در یک جانب انجیر بی‌نظیر که دست قدرت وصف جمالش را بر طبق نهاده و حلوازی زیبا از قند و خشخاش ترتیب داده» (Mostofi Bafghi, 2007).

امرود: در هیچ‌یک از متون تاریخی از وجود درخت امرود در شهر یزد نام نبرده است. امرود در بلاد سردسیر بهتر از گرمسیر می‌شود و هرچه سردتر باشد، بهتر و لطیف‌تر می‌گردد (Nouri, 2003)، ولی در باغات تفت از این درخت نام برده شده است. مستوفی در ذکر یکی از این باغات می‌گوید: «امرود از سر هر شاخ مانند کوزه‌های نبات درآویخته و به صلاای حلوازی بی دود کاهلان بی‌سرمایه و سودا را از جای برانگیخته» (Mostofi Bafghi, 2007). درخت امرود دراز عمرتر است از بعضی

جدول ۴. لیستی از پوشش گیاهی باغ‌های مذکور در متون تاریخی یزد (Author, 2022).

نوع یا طرح گیاه	باغ	مأخذ
چهار طرف چمن گل-نسرین-سرو-شمشاد	مهتر علیشاه فراش	(Jaafari, 1964)
انارنیکو-چمن-نوش-سرو-انگور	طغانشاهی	(Jaafari, 1964)
انگور-چمن گل-انارشاہوار	حاجبی (وردانروز)	(Jaafari, 1964)
انگور-چهارطرف چمن گل-سرو-کاج	شمس‌الدین ترخان	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
چمن گل-سرو-نوش	امیرشاهی	(Jaafari, 1964)
نوش-سرو-کاج-گل	لایستان	(Jaafari, 1964; Kateb, 1965)
بید-توت-انگور-انار شاہوار	لالا	(Kateb, 1965)
چمن گل-سرو-چنار-عرعر-ریحان و لاله	میرک محمد	(Kateb, 1965)
بید-سرو-چنار	گرشاسبی	(Kateb, 1965)
سرو-انگور-چنار	ساباط	(Jaafari, 1964; Mostofi Bafghi, 2007)
چمن گل و سرو	قطب‌الدین خضرشاه	(Kateb, 1965)
کاج-چمن	مراد	(Mostofi Bafghi, 2007)
چنار-چمن	مهرآباد	(Mostofi Bafghi, 2007)
چنار	محمد مؤمن بیک	(Mostofi Bafghi, 2007)
امرود-انجیر-انگور-سرو-چنار-بید	میرزا شاه ابوالمهدی	(Mostofi Bafghi, 2007)
فرصاد-انار (ترش و شیرین)	معری	(Mostofi Bafghi, 2007)
ریحان-لاله-نسرین-سرو-چنار	مهرآباد	(Mostofi Bafghi, 2007)
سرو-کاج-چنار	عشرت‌آباد	(Mostofi Bafghi, 2007)
سرو-کاج-چنار-بید	سعدآباد	(Mostofi Bafghi, 2007)
امرود-سیب-شفتالو-انجیر-انگور-سرو-چنار-بید-انار	دیوان‌خانه تفت	(Mostofi Bafghi, 2007)

پوشش
گیاهی باغات
یزد

سازی محسوب می‌شد (Jamal al-Din, 2019). کاتب در ذکر باغ ساباط به کاشت درخت سرو در اطراف کوشک اشاره می‌کند: «و این باغ را مشجر و مکروم ساخت و بر گرد عمارت درخت‌های سرو بنشانند و هنوز باقی است» (Kateb, 1965). محور اصلی کاشت در باغ‌ها در دو طرف حوض یا میانکرت تعریف می‌شود. کاشت درخت در دو جانب محور اصلی، سبب متمرکز کردن دید به سوی عمارت اصلی و ایجاد نوعی رابطه بصری میان عمارت اصلی و سردر می‌شود (Javaherian & Shahcheraghi, 2017). این محور سبز با رویکردهای مختلفی پیگیری می‌شده است. در برخی از باغ‌های یزد صرفاً از درختان خزان‌پذیر استفاده می‌کردند؛ مانند باغ دیوان‌خانه محمد مؤمن

مستوفی بافقی درباره نظام کاشت باغ مهرآباد این‌طور می‌نویسد: «طرح عمارت عالی اساس انداخته تالاری دلگشا در پیش آن بنا فرمود و دریاچه‌ای مانند فکر عقلا عمیق و بسان حوصله کریمان عریض و پهناور به اتمام رسانید و در خیابان و اطراف و جوانب درختان سایه‌گستر و بارور غرس فرمود» (Mostofi Bafghi, 2007). تأکید بر نقش سایه‌اندازی درختان غیرمثمر در متون تاریخی نیز بدین‌صورت آمده است: «در سراسر خیابان درگاه نهال سرو و کاج غرس نمود و در اندک زمانی سایه‌ور گردیده باعث تظلیل طوبی و اشجار جنت اعلی گردید» (Mostofi Bafghi, 2007). ایجاد سایه در اطراف کوشک و عمارت باغ، یکی از مهم‌ترین اقدامات در فرایند باغ

دیوان خانه تفت می‌نویسد: «و خیابان‌های سرو و چنار ترتیب داده اطراف و جوانب را اشجار میوه‌دار و گل‌های خوشبوی و ریاحین دلجوی نشانیده‌اند» (Mostofi Bafghi, 2007). این ترفند محدود به باغ‌های حکومتی نبوده، بلکه در باغ‌های امیران نیز به کار گرفته می‌شده است. مستوفی درباره باغ امیر جلال‌الدین حسن می‌نویسد: «بر سر جدول اهرستان به حوالی سعدآباد طرح باغی دلگشا و بوستانی روح‌افزا انداخت و ساحت با راحتش را از نشانیدن نهال‌های ثمربخش و گلبن‌های عبیرپرور مزین و معطر ساخت» (Mostofi Bafghi, 2007)، ولی در باغ‌های مردم عادی و رعیت، گل به‌ندرت می‌کاشتند؛ زیرا کمبود آب کمتر اجازه حیف و میل کردن آب را برای کاشتن گل و سنبل می‌داد (Mazdapour, 2019). در نهایت با توجه به کاربرد درختان مثمر و غیرمثمر در متون تاریخی در یک باغ و انطباق آن با جریان عام باغ‌سازی در یزد می‌توان گفت، به‌جز محور اصلی و حاشیۀ کرت‌ها که گونه‌های سایه‌انداز قرار داشتند، فضای باغ را باغچه‌های میوه شکل می‌داده است (Pourmand & keshtkar ghalati, 2011). از تکرار و کنار هم قرار گرفتن آنها، فضای اصلی باغ شکل می‌گرفت (Jeihani & Omrani, 2007) و هر قدر باغ بزرگ‌تر بود، قطعات بزرگ‌تری را به بخش مثمر اختصاص می‌دادند (Wilber, 2007). در انتهای این بخش برخی واژه‌های نادر و مرتبط با باغ آورده شده است (جدول ۵).

که مستوفی درباره آن شرح می‌دهد «و در باغ دریاچه‌ای که طول و عرض آن چون فضای امل پایان ندارد ساخته درختان چنار در اطراف نشانیدند» (Mostofi Bafghi, 2007). پاره‌ای از باغ‌ها نیز از سوزنی برگ‌ها که همیشه سبز هستند مانند سرو و کاج استفاده می‌کردند. کاتب در ذکر باغ لاسان می‌نویسد: «بر کنار دریاچه درختان سرو و گل و کاج نشانده» (Kateb, 1965). از دیگر موارد نیاز به سایه در باغ، جلوگیری از تبخیر آب‌های جوی‌ها و حوض‌ها بود؛ از این‌رو برخی از درختان در هم‌نشینی و هم‌جواری با جوی‌های آب قرار می‌گرفتند (Jamal al-Din, 2019). به عقیده نوری بید اکثر در کنار جدول و انهار نشانند و چون سایه‌اش مسطور است، در اوساط بساتین چمن، بید غرس نمایند (Nouri, 2003). مستوفی درباره نظام کاشت باغ دیوان‌خانه تفت به کاشت بید در مسیرهای فرعی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و اطراف دریاچه درختان سرو و چنار... و در اطراف و جوانب خیابان‌های سرو و بید سر بر افلاک کشیده» (Mostofi Bafghi, 2007). مستوفی در ذکر همین باغ به کاشت درخت انجیر در یک جانب باغ می‌کند. با توجه به نظر هروی که انجیر در موضعی که می‌کارند باید که پناه باشد و سایه نبود و آفتاب بر آن عمل داشته باشد و در کنار آب و زمین نمناک نباشد، چه بسیاری آب و نم درخت انجیر را زیان می‌دارد (Abu Nasri Heravi, 1977). می‌توان پنداشت این درخت را در کنار باغ کاشته‌اند. به‌کارگیری گیاهان برای حس بویایی در باغ امری عادی در باغ‌های یزد بوده است. مستوفی بافتی در ذکر باغ

جدول ۵. لیست واژه‌های مرتبط با باغ مذکور در متون تاریخی یزد (Author, 2022).

معنای	واژه	متن تاریخی
گردشگاه و محل سرور	مفراح	جامع الخیرات
مجرای آب اصلی	نخبه الشحور	جامع الخیرات
درخت‌های درهم و سر بر هم آورده در محل ایستادن گاه آب	غیاض	جامع الخیرات
سبزه‌زار و مرغزار	اولنگ	تاریخ جدید یزد
زمین ساده و بایر	زمین ساذج	تاریخ جدید یزد
توت سرخ	فرصاد	جامع الخیرات
زردک (نوعی هویج)	گزر	تاریخ یزد
کشت، کاشت	برزه	تاریخ یزد
اسم عام سبزی‌ها	بقلیات	تاریخ یزد

معنای	واژه	متن تاریخی
زمینی که در آن تاک (مو) کاشته باشند	مکروم	تاریخ یزد
محل تقسیم آب	تغار	تاریخ جدید یزد

۲-۲-۷- بانی باغات تاریخی یزد

مقام بانی عوامل اقتصادی و اجتماعی ساختمان هر بنایی را تسریع بخشیده، شکل و مقیاس آن را معین می‌سازد و کیفیت ساختمان، طرح و تزئین آن را تلقین کرده و سرانجام سرنوشت آن را مسجل می‌سازد (Wilbur & Golmbeg, 1996). عده‌ای از باغات تاریخی در طول عمر خود بانی‌های متفاوتی را به خود دیده است. لالا صواب اتابکی که خواجه‌سرای ارسلان خاتون بوده، باغی مثمر را به وجود آورده است. باغ گرشاسبی که متعلق به دوره آل کاکوئیه است، در دوره آل مظفر نیز شاه‌نشین بوده است. همین رویه در باغ ساباط نیز رؤیت می‌گردد. این باغ که متعلق به دوره اتابکان است، در دوره آل مظفر توسط شاه یحیی تغییراتی در آن صورت می‌گیرد و تبدیل به باغ حکومتی می‌گردد. پس از آمدن حاکم بعدی که امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ است هنوز این باغ معمور بوده و در این دوره نیز ساختمان‌های زیادی توسط بانی به باغ اضافه شده است. یکی دیگر از باغ‌های دوره اتابکان باغ وردانروز است که توسط اتابک وردانروز بن عزالدین لنگر ساخته شده است. احیای باغ‌های دوره اتابکان در دوره آل مظفر در باغ طغانشاهی نیز پیگیری می‌شود و در این باغ هم شاه یحیی شروع به ساخت عمارات مختلف درون باغ و مسجد بیرون باغ می‌کند. باغ لایستان نمونه‌ای از باغ‌های شاهی دوره آل مظفر یزد است که در دوره تیموری نیز حاکم‌نشین بوده است. این باغ در دوره آل مظفر توسط شاه یحیی احداث شده و پس از طی کردن یک دوره ویرانی، باز در دوره امیر جلال‌الدین چقماق رونق یافته است (Kateb, 1965). بیشتر باغ‌های تیموری بنیادهای کهن بودند که بسیاری از آنها تاریخشان به دوره مظفریان می‌رسید. شاهزادگان و حکام تیموری به باغ‌ها و بوستان‌های دوره آل مظفر سر و صورتی تازه داده و گاهی اوقات املاکی به آنها افزوده و اغلب ساختمان‌های جدیدی نیز بنا نهادند. بعضی از باغ‌ها به‌طور سنتی به‌عنوان اقامتگاه حکام شاهزادگان و وزرای محلی مورد استفاده قرار

می‌گرفت. باغ‌های دیگر به اشراف نظامی تعلق داشت (Wilbur & Golmbeg, 1996). باغ میرک محمد که در دوره تیموری بنا شده یکی از همین باغ‌های جدیدالاحداث در این دوره است. باغ دیگر در این محدوده زمانی، باغی است که توسط امیر جلال‌الدین خضر شاه در حوالی باغ ساباط با تبدیل زمین خراب به باغ مشجر ایجاد شده است (Kateb, 1965).

بانی باغ بیگم در محله آبشاهی، فاطمه خاتون بیگم همسر امیر جلال‌الدین چقماق است. کاتب به نقش شاه یحیی در شکل‌گیری باغ‌های نعیم‌آباد اشاره می‌کند و می‌نویسد: «چون شاه نصره الدین شاه یحیی حکم به عمارت نعیم‌آباد کرد، اول کسی که به عمارت مشغول شد خواجه نظام‌الدین امیرشاه بود» (Kateb, 1965). بعضی از باغ‌های یزد توسط قضات شهر برپا می‌شدند. از جمله این باغ‌ها می‌توان به باغ فیروزی اشاره نمود که در ابتدا توسط مولانا مجدالدین حسن رضی برپا شده بود. بعداً امیر عمادالدین مجتبی بن رکن‌الدین به‌واسطه پیوندی که با وراث قاضی داشت، در آن ساکن شده و منشأ اقداماتی درون باغ گردیده است (Jaafari, 1964). برخی باغ‌ها ابتدا توسط حاکمان احداث می‌شدند و بعداً به امیران نظامی واگذار می‌گردیدند؛ برای نمونه می‌توان به باغ امیرشاهی اشاره نمود که در بدایت امر توسط خواجه امیرشاه ایجاد شده و در دوره امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ به غلام خود شاه چهره بخشیده است (Kateb, 1965). وجوهی از بنا با امیال و مقدرات بانی و نیازمندی و شرایط استفاده‌کنندگان از بنا شکل می‌گیرد. (Wilbur & Golmbeg, 1996). نقش بانی در برخی دوره‌ها بسیار پررنگ می‌گردد؛ برای نمونه می‌توان به شاه یحیی در دوره آل مظفر و میرزا شاه ابوالمهدی در دوره صفوی اشاره نمود. مستوفی بافقی در ذکر شاه ابوالمهدی آورده است: «در تعمیر قصور دلگشای و عمارات فرح‌افزای بسیار سعی و اهتمام کردی و در طرح باغات و بساتین و نظارت اشجار و ریاحین لوازم جد و اجتهاد به جای آوردی» (Mostofi Bafghi, 2007). در این

تحقیق باغ‌های معروف که نام بانی آنها در متون تاریخی ذکر شده است در لیستی جداگانه آمده است (جدول ۶).

جدول ۶. لیست باغ‌های تاریخی یزد به همراه نام پدیدآوردگان آنها (Author, 2022).

باغات تاریخی یزد								
جامع مفیدی (Mostofi Bafghi, 2007)			تاریخ جدید یزد (Kateb, 1965)			تاریخ یزد (Jaafari, 1964)		
منبع	بانی	باغ	منبع	بانی	باغ	منبع	بانی	باغ
۶۹	امیر غیاث‌الدین محمد میرمیران	گلشن	۴۹	ابوالعلا	علا	۱۶ و ۱۲۸	علاء طوفی	علاء
۸۵	میرزا شاه ابوالمهدی	مهرآباد	۱۷۸	علاءالدوله گرشاسب کالنجار	گرشاسبی	۳۶، ۱۴۰، ۲۲	علاءالدوله گرشاسب	گرشاسبی
۹۴	امیر جلال‌الدین حسن	باغ بانی	۶۵، ۲۲۰	عزالدین لنگر	عزآباد	۲۴	عزالدین لنگر	عزآباد
۱۵۵	غیاث‌الدین محمدحافظ رازی	باغ بانی	۵۸، ۱۹۶	مسعود بهشتی	بهشتی	۳۳	مسعود بهشتی	بهشتی
۱۶۳	خواجه ضیاءالدین محمد	خواجه	۱۰۳	محمد درویش	خان	۳۷	مادر شاه یحیی	پای بانوک
۱۷۱	جمال‌الدین محمد	جمال‌آباد	۱۸۲	قاضی حسن رضی، سید رکن‌الدین	فیروزی	۴۱، ۱۴۴	سید مجدالدین حسن قاضی	فیروزی
۱۹۴	میرزا معین	معین‌آباد	۱۸۶	شاه یحیی	باغ لاسان	۱۴۷، ۷۹	شاه یحیی	لاستان
۲۴۸	میرزا حکیم	عشرت‌آباد	۱۸۴	خواجه نظام‌الدین امیرشاه	سلطان‌شاهی	۸۷	سید رکن‌الدین	تخته
۲۴۸	میرزا حکیم	سعدآباد	۱۵۴	عبدالرحمن قورچی	کمال	۱۲۵	عبدالرحمن قوشچی	کمال کاشی
۲۵۳	جلال‌الدین حسن شهرستانی	مستوفی	۷۰	عزالدین لنگرین وردانزور	حاجبی	۱۳۳	-	حاجبی
۴۱۷	میرزا محمد مفید	شاه نگار	۱۶۰	شمس‌الدین ابوبکر رضی	مولائی	۱۳۶	شمس‌الدین ابی بکر رضی	مولائی
۴۸۰	محمدعلی بیک	باغ بانی	۲۳۳، ۱۷۸، ۲۲۷	شاه یحیی	ساباط	۱۴۰ و ۳۶	شاه یحیی	ساباط
۴۸۹	خواجه ملک قاسم	باغ بانی	۱۸۱، ۶۹	طغی شاه	طغی‌شاهی	۱۴۳، ۳۶	اتابک طغانشاه	طغی‌شاهی
۴۹۴	خواجه سیف‌الدین محمود نقش‌بند	باغ بانی	۱۸۱	مهتر علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش	۱۴۲	علیشاه فراش	مهتر علیشاه فراش
۵۱۲	استاد شهاب معمار	استاد شهاب	۱۸۵	امیر شمس‌الدین ترخان	امیر شمس‌الدین ترخان	۱۴۵	شمس‌الدین ترخان	شمس‌الدین ترخان

باغات تاریخی یزد							
۵۹	شاه نورالدین نعمت‌الله باقی	مراد	۱۸۲	خواجه کمال‌الدین حسین	طغار	۱۴۶	خواجه امیرشاه
۶۹	امیر غیاث‌الدین محمد میرمیران	عیش‌آباد	۱۸۰	امیر جلال‌الدین خضرشاه	خواجه خضرشاه	۱۵۳،۱۵۱	-
۱۰۱	معزا شاه میرا	بیگمی	۵۲	احمدزنجی	مدآباد کوچه باغ	۱۵۱	-
۳۱۹،۲۲۷	-	زرگری	۸۱	شاه حسین	باغ قرب دروازه سعادت		
۲۲۷	الله قلی بیک	صفی‌آباد	۹۱	بنت شاهزاده بایسنغر	مهد اعلی		
۲۴۸	میرزا حکیم	خان	۱۵۷	امیر مبارزالدین محمد	کمال کاشی		
۲۸۱	جلال محمد	عمارت	۱۵۹	حاجب عزالدین لنگرور دانزور	حاجبی		
۴۸۱	محمد مومن بیک	باغ بانی	۱۷۴	شرف‌الدین مظفر	خواجه سعد		
۴۹۶	مولانا مسعود متولی	باحرز	۱۷۶	لالا صواب اتابکی	لالا		
۲۲۷	الله قلی بیک	خلیل‌آباد	۱۷۷	امیر شمس‌الدین محمد میرک	میرک محمد		
۸۸	میرزا شاه ابوالمهدی	دیوان‌خانه تفت	۱۸۱	حاجب عزالدین لنگرور دانزور	وردانروز		
۶۷۸	-	سیبک	۱۸۲	صدرالدین احمد ابیوردی	احمد ابیوردی		
۶۷۷	امیر غیاث‌الدین محمد میرمیران	فردوس	۱۸۵	امیر قطب‌الدین خضرشاه	قطب‌الدین خضرشاه		
۴۹۴	سیف‌الدین محمود نقش‌بند	نقش‌بند	۱۸۶	فاطمه خاتون بیگم	بیگم		
			۱۸۶	یوسف چهره بن حاجی چلبی	چهره		

مدیریتی خاصی را برای آنان به وجود می‌آورد و در این راستا افراد و شخصیت‌های معتمد و بانفوذ که قدرت خود را در زمان طولانی و در یک ارتباط تنگاتنگ با مردم به دست آورده بودند، نقش مؤثری در مدیریت شهری به عهده داشتند (Shamseh, 2006)؛ بنابراین با توجه به این ویژگی‌هایی که در نوع مدیریت وابسته به قنات وجود داشت، نقش قنات و افراد

شهر یزد به علت خشکی هوا و بخل آسمان همواره از حیث کمی آب با سختی روبه‌رو بوده است، اما مردمش با دلاوری به نیروی پشتکار توانسته‌اند آب‌ها را از صحاری دور در رشته‌های قنات به‌سوی شهر بیاورند و بیابان‌های ریگزار را به باغ تبدیل کنند (Afshar, 2002). شرایط اقلیمی و نوع معیشت مردم که وابستگی شدید به منابع آب و به‌خصوص قنات داشت، نظام

به وجود آورنده در شکل دهی به باغات به خوبی مشخص می شود. این افراد در طی دوره های تاریخی مختلف عامل اصلی به وجود آمدن قنوت و در نهایت ایجاد باغ ها شده اند (جدول ۷). در احداث قنوت شهر یزد علاوه بر حکمرانان و حاکمان، افراد سرشناس شهر و سرمایه داران نیز نقش داشتند و همین امر منجر به ایجاد باغ های متنوع می گردید.

جدول ۷. لیست قنوت یزد بر اساس دوره های تاریخی (Author, 2022).

دوره تاریخی	نقش قنات در شکل گیری باغ
آغاز تا دوره آل کاکوئیه	اول آن کاریزها یکی فیروزآباد زارچ و قدیمی ترین کاریزهاست (Jaafari, 1964). آب دهاباد، این اولین کاریز یزد است که در زمان اسکندر که بنای کثه نهاد این قنات بیرون آورد (Jaafari, 1964). آب فیروزآباد، این آب شاه فیروز پدر قباد جاری کرده است (Kateb, 1965) یزدگرد اصغر در یزد بناهای عالی بساخت و مقننیاں بیاورد و چند کاریز جاری کرد: یکی یزدآباد و دیگر دهاباد و ثالث پادین (Kateb, 1965).
دوره آل کاکوئیه	خواجه صواب که خواجه سرای ارسلان خاتون بود قنات صواب جاری کرد (Jaafari, 1964). دو کنیزک ارسلان خاتون ابرو مبارکه دو قنات متصل هم جاری کردند (Jaafari, 1964) و این قنات (آب یعقوبی) ابویعقوب اسفهلار علاءالدوله ساخته در سال اثنی و ثلثین و اربعمائه (Jaafari, 1964) آب نرسوباد به غایت سبک و نیکوست و کینار سو حاجب علاءالدوله جاری گردانیده (Jaafari, 1964). آب محمودآباد، امیر محمود وزیر این آب جاری کرده است و چهارصد سال است که جاری است (Kateb, 1965). همچنین گرشاسب مسجد جمعه در مقام دره بساخت و نهر قنات زراچ در آن مسجد جاری کرد (Jaafari, 1964).
دوره اتابکان	عزالدین لنگرده عزآباد بساخت در شش فرسنگی شهر و قناتی نیکو جاری گردانید (Jaafari, 1964) و مادر او مریم خاتون مری آباد بساخت و آب آن جاری کرد (Jaafari, 1964). آب سلغراباد، این آب را سلغرشاه بن اتابک قطب الدین با قنات و کشخوان ترتیب داد (Jaafari, 1964). قنات محمودشاهی، از قنوت حومه شهر که منبع آن در قریه تفت و فراشاه بوده و با قنوت تفت و نصیری جریان دارد (Hosseini, 1962). قنات رئیس الدینی (Hosseini, 1962) قنات سعدآباد (Hosseini, 1962) قنات مرو (Hosseini, 1962) قنات خلیلی (Hosseini, 1962) قنات بری آباد (Hosseini, 1962) قنات فیروزآباد محمودی (Hosseini, 1962) قنات امیری (Hosseini, 1962) قنات جاره (Hosseini, 1962).
دوره آل مظفر	و این آب (آبشاهی نعیم آباد) سلطان جلال الدین شاه شجاع از مهریچرد اخراج کرد و ممر آب ساز داد و به مرور ایام باغها معمور شد (Jaafari, 1964). مبدأ باغات از اول طغار شرف الدین مظفر است که آن را باغ خواجه سعد خوانند (Kateb, 1965). سید رکن الدین... و نخست امر کرد تا در فراشاه قناتی جاری نموده... و از میان شهر و محلات در مسجد جامع آورده... و آن را آب و قفاباد نام نهاد (Mostofi Bafghi, 2007).
دوره تیموری	آب جدید مشهور به آب نو در بیشترین عمارات حومه شهر یزد می گذرد و مردمان بدان آب استعمال می کنند (Jaafari, 1964). آب خیرآباد مشهور به دهوک از طرف مدوار می آید و در آبشاهی خلط می شود و این آب ضعیف شده بود، امیر جلال الدین چقماق شامی کاریز او را عمارت کرد و آن آب زیاده شد (Kateb, 1965).
اوایل دوره صفوی	در افواه مذکور است که قنات جمال آباد عزآباد در محله مشهور به کمال آباد نیز از آثار وزیر عدالت شعارست (Mostofi Bafghi, 2007).

عوامل
تأثیرگذار
بر
باغات یزد

۳-۳- بحث

مطالعه درباره باغ های تاریخی بدون در نظر گرفتن دوره های تاریخی ناقص و وافی به مقصود نیست. بازه زمانی طولانی مورد استناد در مقاله زمینه را برای شکل گیری و توسعه انواع گوناگونی از باغ و بررسی تحولات آنها را فراهم آورده است. در

زمینه را برای ایجاد باغ‌های حکومتی انتهای دوره اتابکان و آل مظفر فراهم می‌آورد. بر مبنای متون تاریخی بیشترین تعداد باغ‌ها متعلق به دوره صفوی بوده است و در هر دوره تاریخی به تعداد باغ‌های آن افزوده شده است (جدول ۸). از مقایسه این دو جدول استنباط می‌گردد در دوره صفویه هرچند تعداد باغ‌ها افزایش یافته، قنوات از لحاظ کمیت افزایشی نداشتند؛ به عبارت دیگر دوره صفویه قنات‌های زیادی حفر نگردیده، ولی افزایش باغ‌ها قابل اعتنا بوده است. یکی از دلایل کاهش حفر قنات را می‌توان به اشیاع محدوده‌های قدیمی از آب دانست. از سوی دیگر بیشتر فعالیت فرمانروایان دوره صفوی معطوف به اصفهان بوده است. در دوره صفوی در قیاس با دوره آل مظفر، اقدامات اساسی در ایجاد باغ‌های حکومتی و رسمی در شهر یزد صورت پذیرفته است. در دوره صفوی افزایش باغ‌ها در سمت جنوب و جنوب غربی شهر و در محلاتی مانند خلف باغ و باغ گندم بوده است. افزایش تعداد باغ‌ها در این دوره به خاطر افزایش گرایش ساخت باغ‌ها توسط مردم عادی بوده است. به سخنی دیگر در این زمان خانه-باغ‌های زیادی توسط مردم عادی ساخته می‌شود.

انطباق متون تاریخی با یکدیگر نکاتی مشخص می‌گردد که قابل اعتنا هستند. براساس گزارش اصطخری یزد در قرن چهارم شهری با نعمت فراوان و راحت بی‌پایان بوده و ارزانی نعمت در آن هرچه تمام‌تر است (Istakhri, 1994). همچنین این حوقل فراوانی محصولات باغی یزد را چشمگیر دانسته تا جایی که مقداری از میوه‌های تر و خشک یزد به اصفهان و جاهای دیگر صادر می‌شده است (Ibn Hawqal, 1987)؛ بنابراین مشخص می‌شود هرچند در متون تاریخی صحبتی از تعدد باغ تا قبل از دوره آل کاکوئیه نیست، ساخت باغ قبل از این دوران رواج داشته است؛ به همین دلیل به ذکر پاره‌ای از عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری و گسترش باغ‌های یزد اشاره می‌گردد. تحول و تغییر اساسی یزد در تبدیل از یک قصبه کوچک به شهری منسجم و معتبر مربوط به دوره آل کاکوئیه است. کثرت قنات‌های ساخته شده در دوره اتابکان علاوه بر ایجاد محلات باغ مبنا مانند پشت باغ و مریم‌آباد و محدوده‌های زراعی مانند سلغراباد سبب گسترش باغ‌ها در سمت جنوب نیز می‌گردد. جنبش حفر قنات که در دوره آل کاکوئیه شروع شده بود، در دوره اتابکان تداوم یافته و به اوج خود می‌رسد و همین اقدام

جدول ۸. لیست باغ‌های یزد براساس دوره‌های تاریخی (Author, 2022).

نام باغ	دوره تاریخی
علاء-باغ کوشک نو-مدآباد کوچه باغ	از آغاز تا دوره آل کاکوئیه
گرشاسی- بهشتی	دوره آل کاکوئیه
عزآباد-حاجبی-طغی شاهی (طغانشاهی)- فیروزی- مولائی- ترسا- لالا- وردانروز-تخته- ابوسعیدی	دوره اتابکان
پای بانوک- لایستان (لاستان)- سباباط- کمال- طغار- شمس‌الدین ترخان- باغ قرب دروازه سعادت- دولاب	دوره آل مظفر
مهد اعلی (بیگم)- شمس‌الدین محمد میرک- خواجه خضرشاه- مهتر علیشاه فرانس- احمد ایبوردی- سلطان شاهی- میرشمس‌الدین ترخان- قطب‌الدین خضرشاه- چهره	دوره تیموری
گلشن- مهرآباد- خواجه- جمال‌آباد- میرجلال‌الدین حسن- غیاث‌الدین محمدحافظ رازی- میرزا معین- عشرت‌آباد- سعیدآباد- مستوفی- شاه نگار- محمدعلی بیگ- خواجه ملک قاسم- نقش‌بند- استاد شهاب- مراد- عیش‌آباد- بیگمی- صفی‌آباد- خان- عمارت- محمدمومن بیگ- باحرز- سیبک- فردوس- زرگری- عمادآباد- منصور- محمودی	اوایل دوره صفوی

خشک و معتدل بودن این ناحیه اشاره می‌کند (Kateb, 1965). وجود آب‌های سطح الارضی در کنار آب‌های تحت‌الارضی در زمان نگارش تاریخ یزد (قرن نهم هجری

یکی دیگر از عوامل به‌وجودآورنده باغ‌های یزد علاوه بر آب، شرایط آب و هوایی منطقه بوده است. کاتب در بخش ساختن کتّه و اولین عمارت‌های یزد به اعتدال هوایی یزد و

به طوری که فضل‌الله همدانی این عمل را برای احیای زمین‌های شور زار تبریز نیز به کار گرفته است و در این باره می‌نویسد: «و این ضعیف به کرات تخم آن از یزد و نائین آورده و در باغات تبریز در مواضع که زمین آن بد و شور مزه بود کشته و بدان واسطه زمین نیکو شده و اکنون نیز زرع می‌کنند» (Hamedani, 1975). نمونه دیگر از این مدیریت آب و خاک در مدیریت کاشت در دو ناحیه کثویه و آبشور است.

جعفری در ذکر باغستان مری‌آباد و یعقوبی و سلغراباد به کاشت گیاهانی که به آب زیاد نیاز دارند مانند پنبه اشاره می‌کند. خانیکوف می‌نویسد: «در یزد زردشتی‌ها به کشت پنبه سفید و رنگی می‌پردازند، من در هیچ نقطه‌ای از ایران جز در این ناحیه از این نوع پنبه ندیده‌ام». در مقابل محلات مذکور، محله کثویه قرار داشته که اکثر بقلیات یزد از آنجا به دست می‌آمده است (Jaafari, 1964). زمین غیور (پرکود) و بچونی^۶ و به طور کلی زمینی که در آن صیفی‌جات کاشته‌اند (چون خدمت زیاد دارد) برای کشت کروزه خوب نیست (Janbolahi, 2006). این استفاده حداکثری از منابع موجودی تا جایی پیش می‌رود که حتی از خاک کف معابر (تپیک ۷) هم برای مقاصد کشاورزی استفاده می‌شود. «در اصفهان و یزد و ابرقو، در چهار معبرها از دو طرف حفره‌ها حفر نمایند که از عبور و مرور انسان و دواب خاک نرم در آنها جمع شود، به جهت خریزه حمل و نقل نمایند» (Nouri, 2003)؛ بنابراین در هر کشتخوان یزد بسته به نوع خاک و آب آن از پوشش‌های گیاهی مختلفی استفاده می‌شده که در نهایت باعث بهره‌وری مناسب و آماده جهت ایجاد باغستان و بستان‌های خرم می‌شده است. مدیریت داشت از دیگر عوامل تأثیرگذار در سرپاماندن باغ‌های یزد است. پتروشفسکی اشاره می‌کند که در یزد هر درخت توت پانصد من برگ و یک من ابریشم خام تولید می‌کرده است (Petroshovsky, 1987).

فضل‌الله همدانی متذکر می‌شود که در یزد بیشتر از پیوند درخت توت استفاده می‌کنند. «در یزد پای بر سر پنبه

قمری) نشان‌دهنده شرایط آب و هوایی متفاوتی است (Shamseh, 2006). کاتب در ذکر امامزاده جعفر که متعلق به قرن سوم هجرت می‌نویسد: «و درین مقام که امروز مزار اوست تا ابرندآباد جنگل بود و درخت‌های جنگلی رسته بود و نیستان بود» (Kateb, 1965). همچنین ساخته شدن باغ‌علاء و کوشک‌های زیادی در محله بایله که بعداً به کوشک نو مشهور می‌گردد، نشان از خرم‌بودن یزد در سده نخستین دوران اسلامی است (Joodaki Azizi et al., 2015)؛ بنابراین می‌توان گفت شرایط آب و هوایی یزد به مرور زمان بسیار تغییر پیدا کرده و عوامل شکل‌دهنده به باغ‌ها را تحت تأثیر قرار داده است.

یکی از عوامل شکل‌دهنده به باغ‌های یزد، مدیریت بهره‌وری از منابع موجود است. در این مقاله به ارائه چند نمونه در ارتباط با نحوه عملیاتی کردن این بهره‌وری حداکثر بسنده شد. بر روی فلات خشک ایران غیر از عوامل انسانی، دو عامل عمده دیگر یعنی آب و خاک حاصلخیز نیز در پیدایی باغ ضروری است (Pirnia, 2008). جعفری اشاره می‌نماید که مجوسان بسیاری از این زمین شور احیاء کردند و باغ‌ها و کشتخوان‌ها بساختند (Jaafari, 1964)، ولی درباره نحوه احیاء کردن زمین‌های بایر و شور زار اطلاعاتی نمی‌دهد. شور بودن آب قنات سلغراباد در متون تاریخی ذکر شده است. حتی اسم محله سلغراباد بعداً به آب شور به خاطر آب قنات تغییر پیدا می‌کند. یکی از محصولات که در گذشته یزد به آن مشهور بوده، روناس است. نوری در این باره می‌گوید: «اولاً زرع از بذراست که به موقع خود تخم روناس خوب بی‌عیب از یزد یا جای دیگر تحصیل کرده» (Nouri, 2003). در گذشته یکی از روش‌های تغییر خاک استفاده از این گیاه و کاشت آن در زمین‌های شور زار بوده است. «و هر زمین که بد و شور بود، چون به رویناس بکارند خوش و شیرین شود» (Hamedani, 1975)؛ بنابراین می‌توان گفت این اقدام برای شیرین کردن خاک و استفاده از آب شور در راستای بهره‌وری از آب و خاک موجود بوده است. این اقدام نه فقط در یزد بلکه در شهرهای دیگر نیز کاربرد داشته است؛

قبل شامل مزارع کشاورزی بوده، در این دوره یکی از مکان‌های اصلی ایجاد باغ گردد و محور توسعه باغات که قبلاً در محدوده اهرستان بوده با این ترفند به سمت شرق و جنوب شرقی هدایت گردد. نمونه دیگر برپایی باغ‌های تابستانی در خارج از شهر است. باغ‌های تابستانی باغ‌هایی هستند که در فصول گرم در کوهستان یا مکان‌های خوش آب و هوای خارج از شهرها ساخته شده و معمولاً متمولان در آنها به تفریح و تفرج می‌پرداختند؛ بنابراین دستور ساخت این‌گونه باغ‌ها بی‌شک به علت لذت‌بردن از هوای خنک و فضای دل‌پذیر باغ بوده است (Motedayen, 2011).

نمونه باغ تابستانی را می‌توان باغ چم نام برد که توسط شاه یحیی در دوره آل مظفر در مسیر یزد به تفت ساخته شده است (Mostofi Bafghi, 2007). ایجاد باغ در کنار میدان‌های حکومتی از عوامل پیدایش باغ در ایران بوده است. ایجاد باغ از دیرباز باعث به وجود آمدن مکانی سبز جهت بخش حکومتی هم‌جوار میدان بوده است (Motedayen, 2011). مفیدی در ذکر میدان شاه طهماسب به باغچه عباسی و عمارت عباسیه اشاره می‌کند که در کنار دولت‌خانه و میدان شاه موجود بوده است (Mostofi Bafghi, 2007). نقش بانی در ایجاد باغ عمومی به‌عنوان محل تفرج‌گاه و ییلاقات شهری یزد در دوره تیموری پایه گذارده شده و در دوره صفوی متداول می‌گردد؛ برای نمونه قبل از دوره صفویه و شکل‌گیری الگوی باغ-شهر و باغ‌های مردمی در یزد برخی باغ‌ها مانند باغ امیر جلال‌الدین خضرشاه دیده می‌شود که در اختیار عموم جامعه است و مردم عادی می‌توانستند در باغ تردد کنند. در دوره صفوی حمایت از باغ‌ها به‌صورت کلان و عمومی بوده است. از آنجا که در این دوره یکی از مهم‌ترین نشانه‌های تعیین و وجاهت اجتماعی را احداث باغ یا داشتن باغات متعدد شکل می‌داد، بخش عمده سرمایه طبقات عالی صرف ایجاد باغاتی در حوزه پیرامونی یزد و به‌ویژه در مسیر قنات می‌شد (Tashakori Bafghi, 2013). مستوفی به نقش میرزا شاه ابوالمهدی در احداث باغ‌ها اشاره می‌کند و می‌نویسد: «پیوسته پیشنهاد خاطر خطیرش

نهند و تمام بر بالای آن برآیند و اصلاً خلل نکند از آنکه به‌غایت سخت باشد و چون برگ به‌واسطه پیوند نیکو بود و هم برگ بیشتر حاصل شود از آنچه از کم و چون به‌موجب مذکور درخت‌های ایشان اکثراً پیوندی است هم از شاخ آن می‌برند می‌نشانند تا حاجت نباشد که بچه آن را نشانند و بعد از آن مدتی پیوند باید کردن و روزگاری دراز بگذرد. چه مقرر است که هرچند درخت از تخم نیکو کشته باشد مانند پیوند نتواند بود» (Hamedani, 1975). همین عمل به‌ظاهر ساده باعث حفظ محورهای سبزی شده که با درخت توت ایجاد شده است؛ برای نمونه محورهای درخت توت در اهرستان یا توت و بید در آبشاهی نمونه‌هایی از این مسیرهای طبیعی هستند که در متون تاریخی نیز از آنها ذکر شده است. بی‌شک درختان بید امروزی را می‌توان پاجوش‌های درختان سابق دانست؛ چراکه عمر درخت بید به صد سال نمی‌رسد، اما اهمیت درخت در یزد از یک‌سو و استفاده از جوی برای انتقال آب چاه پس از خشک‌شدن قنات از سوی دیگر، باعث شده که این درختان در همان مسیر تکثیر شوند و تا به امروز بر جای مانند. این مسئله در سایر محلات شهر هم دیده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که در برخی مسیرها، قنات و جوی آن از بین رفته، اما امتداد درختان کاشته‌شده در جوار جوی همچنان پابرجا هستند (Ramezanzadeh & behnamfar, 2018)؛ بنابراین مشخص می‌گردد که علاوه بر شرایط آب و هوایی منطقه در قرون ابتدایی، عملیات کاشت، داشت و برداشت در شکل‌گیری و توسعه باغ‌های یزد بسیار تأثیرگذار بودند.

یکی از تحولاتی که در ارتباط با باغ‌ها در طول گذر زمان به وقوع پیوسته، نقش و نیت بانی در موقعیت باغ‌ها بوده است. جعفری در ذکر آبشاهی اشاره به نقش شاه یحیی در ایجاد باغ‌های نعیم‌آباد می‌کند و می‌نویسد: «شاه یحیی بفرمود تا مردمان هریک جهت خود قطعه زمین احیا کنند و وزرا و امرا و اهالی شهر هریک جهت خود باغی و بوستانی بساختند و به‌مرور ایام باغ‌ها معمور شد» (Jaafari, 1964). این توجه سبب گردیده که محدوده آبشاهی که در دوران

زیادی در یزد احداث می‌گردد و روند باغ سازی محلی اوج می‌گیرد. در دوران تیموری نیز با سامان دادن به باغ‌های موجود و احداث باغ‌های جدید، روند باغ سازی تداوم می‌یابد. تمرکز باغ‌ها در دو محله اهرستان و آب شاهی (نعیم‌آباد) از رویکردهایی است که در دوره تیموری نیز دنبال می‌گردد. در دوران صفوی کمتر باغ‌های شاهی و سلطنتی در یزد ساخته شده برعکس با توجه به تغییر نگاه به طبیعت در سطوح مختلف جامعه، باغ‌ها با فضای مسکونی گره می‌خورد و خانه-باغ‌های بسیاری در این دوره ساخته می‌شود.

باغ‌های محلی که در سه گونه اصلی در متون تاریخ به کار رفته است، در طی قرون متمادی به تکمیل اجزای خود پرداخته است. تزیینات که با روش‌های محلی در بناهای متعدد وجود دارد، درون معماری باغ نیز سرایت پیدا می‌کند و انواع آرایه‌ها در داخل باغ به کار گرفته می‌شود. عملکرد باغ‌ها دامنه متفاوتی را به خود اختصاص داده است و باغ‌ها با کارکردهای گوناگون ساخته می‌شده است؛ به همین دلیل نقش بانی و نیت آنها در شکل دادن به باغ‌ها بسیار تأثیرگذار بوده است. رشد و بالندگی باغ‌های اشرافی یزد که با نام بانی آنها گره خورده در دوران بعد از آل مظفر کم‌رنگ شده تا به حدی که در دوره صفوی بیشتر باغ‌های برجسته در ناحیه تفت ساخته می‌شود. چند عملکردی بودن باغ‌ها به استفاده از فضاها و ساختمان‌های متفاوت در باغ‌های یزد منجر شده است. این خصلت باعث می‌شده باغ‌ها در طی قرون متمادی مورد استفاده‌های مختلف قرار گیرد و همان‌طور که در متون تاریخی نیز رؤیت می‌گردد، در هر دوران با تر و تازه کردن بخش‌هایی از باغ، این ساختمان‌ها برای اهداف جدید به کار گرفته می‌شده است. مطالعات و پژوهش‌های این تحقیق قابلیت تسری به دوره زندیه تا قاجار نیز دارد تا از رهگذر آن شناخت دقیق از معماری و شیوه باغ‌سازی یزد حاصل شود. علاوه بر آنچه در این تحقیق اشاره شد موضوعاتی مانند تأثیر شیوه یا سبک مظفری بر روی معماری باغ نیز می‌تواند خود موضوع پژوهشی در این ارتباط باشد.

به احداث باغات و اجرای قنوات و بنای عمارات راغب و مایل است و معمار همت عالی نعمتش در شهر و بلوکات بسیاری از قری و مزارع و بیوتات و باغات به اتمام رسانیده» (Mostofi Bafghi, 2007). در دوره صفوی با توجه به کاهش باغ‌های حکومتی و افزایش باغ‌های خصوصی در یزد، تحول در اجزای باغ‌ها رؤیت می‌گردد؛ به‌طوری‌که در تزیینات باغ‌های صفوی نسبت به باغ‌های دوره آل مظفر و تیموری کمتر از آرایه‌ها سخن رفته است. علاوه بر آن پوشش گیاهی باغ‌های محلی برخلاف باغ‌های حکومتی دوره قبل که بخشی از محور اصلی باغ را درختان بی‌ثمر تشکیل می‌دهند، مملو از درخت‌های مثمر است. الگو خانه-باغ‌های این دوره نیز متأثر از باغ‌ها بوده و بصورت جنگلی و پوشیده از درختان میوه‌دار هستند.

۴- نتیجه‌گیری

در این مقاله موجز سعی شد تصویری از باغ‌های محلی یزد از ابتدای پیدایش یزد تا دوره صفوی ارائه شود. این تصویر نشان می‌دهد باغ‌های یزد دارای ویژگی‌های محلی هستند. این خصلت‌های محلی در معماری قرون میانی در بناهای دیگر همانند خانه، مدارس و مساجد نیز رؤیت می‌شود. ایجاد بستر آرام و دوربودن از تلاطم‌های حکومت مرکزی و آرامش نسبی که حدوداً طی چهار قرن در یزد وجود داشت زمینه را برای فعالیت‌های اجتماعی و شکل‌گیری طیف وسیعی از کالبدها از جمله باغ‌ها را فراهم کرد. جنبش ایجاد آبادانی در یزد با حکومت آل کاکوتیه وارد مرحله تازه‌ای می‌شود و در این زمان حفر کاریزهای مختلف در یزد به وقوع می‌پیوندد و زمینه را برای ایجاد باغ‌های گسترده فراهم می‌آورد. در سایه آرامش به‌وجودآمده، معماری محلی هماهنگ با شرایط اقلیمی شکل پیدا می‌کند و هویتی خاص را برای این ناحیه سامان می‌بخشد؛ به‌طوری‌که در دوران بعد نیز همین رویه پی گرفته شده و الگوهای معماری بومی تکرار می‌گردد. در دوره آل مظفر که میبیدی و یزد به‌عنوان مرکز حکومت بخشی از ایران مطرح می‌شود، باغ‌های حکومتی و اشرافی به همراه کوچه باغ‌های

سیاسگزاری

بدین وسیله تشکر و سپاس فراوان خود را از حاج جلال امامی میبیدی و دکتر صادق سهیلی پور که یاریگر نویسندگی در شناخت باغ‌های بومی این ناحیه از ایران بودند را تقدیم می‌نمایم.

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط نویسنده مقاله تهیه شده است.

تعارض منافع

این مقاله پژوهشی مستقل است که بدون حمایت مالی سازمانی انجام شده است. در مطالعه حاضر هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

References

- Abu Nasri Heravi, Q. I. Y. (1977). *Ershad al zera. a Mohammad Moshiri*. Tehran: University of Tehran, second edition.
- Abuei Mehrizi, M. R. (2012). *Cultural history of Yazd during the reign of Shah Abbas Thani and Shah Soleiman Safavid*. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Afshar, I. (2002). *Yazdnameh, Series of texts and research on Iranian culture* (Vol. 1). Tehran: Jodaghaneh publications.
- Amjad, H., Majedi, H., & Bahmanpour, H. (2010). Reconstruction of historical-cultural places (Case study. Moshir Al-Malak Garden Hotel. Yazd city). *Environmental Science and Technology*, (4), 119 -132.
- Antik, S. (2017). Taft Sadri Garden and its 95 fountain ponds Proceedings of the First International Conference on Iranian Gardens.
- Birjandi, A. a. A. (2009). *maarifat -I Falahat (davazdeh bab-i kishavarzi)*. By the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Mirase-e maktoob.
- Brown, E. (1960). *History of Iranian literature (from Saadi to Jami)*. Tehran: Ibn Sina Library. Second edition.
- Cheraghi, Z. (2012). Endowment of aqueduct Case study. Aqueduct of the endowment of Seyed Rokan al-Din in Yazd). *Al-Zahra University, Islamic-Iranian History Quarterly*, (14), 51-68.
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loghatnameh (Dictionary)*. Tehran: University of Tehran, forty-three offices. First edition of the new course.
- Eta, A., Eteessam, I., & Shahcheraghi, A. (2020). A Narrative Inquiry about Persian Gardens from Travel Literature and Journals' Point of View Case Study: Tehran Gardens in the Qajar Period. *Sociology of Art and Literature*, 12(1), 247-280.
- Goodarzi, E., & Ghanbari, N. (2018). Typology of government gardens based on historical texts The first international congress of interdisciplinary science research in urban planning and architecture.
- Hamedani, R. D. F. (1975). *Endowment letter of Rashidi quarter* (I. A. a. M. Minavi, Ed.). Tehran Anjuman -i Athar-i melli Publication.
- Hosseini, S. R. D. (1962). *Jame Al Kheyrat* (M. T. D. a. I. Afshar, Ed.). Tehran: Farhang-e Iran Zamin Publications.
- Ibn Hawqal, A. M. (1987). *Iran in Şūrat al-'Arḍ ar* (J. Shaar, Trans.). Tehran. Amirkabir.
- Istakhri, A. I. I. (1994). *Masalak wa Mamalak* (M. b. A. b. A. Testari, Trans.; I. Afshar, Ed.). Tehran: Mahmoud Afshar Foundation.
- Jaafari, J. H. (1964). *Tarikh i Yazd*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Jamal al-Din, G. (2019). *History of gardening and gardening in Iran (analysis and reading of gardens and orchards according to historical texts and documents)*. Tehran: Rozaneh Publications, first edition.
- Janbollahi, S. (2006). *Forty speeches in anthropology, Second and third books, economic anthropology*. Tehran: Roshanan Publications.
- Javaherian, F., & Shahcheraghi, A. (2017). The evolution of plants during the life of Dolatabad

- Garden Proceedings of the First International Conference on Iranian Gardens.
- Jeihani, H., & Omrani, S. M. A. (2007). *Finn Garden*. Tehran: Handicrafts and Tourism Cultural Heritage Research Institute.
- Jeihani, H., & Varzaeipour, M. (2017). *Manzar Bagh (evolution, urban role and principles of formation)* (First ed.). Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication and Kashan University.
- Joodaki Azizi, A., Moosavi Haji, R., & Vasegh Abbasi, Z. (2015). A study on the appearance of the city of Yazd in the first centuries of the Islamic period. *Journal of Historical Researches*, 27.
- Karimi, A. H. (2006). Clay reliefs are a special kind of architectural decoration. In *Meybod, the city that Exists, by the efforts of Eisa Esfanjari*. Cultural Heritage and Tourism Organization; Meybod Cultural Heritage Research Center, 211-238.
- Katabi, M. (1985). *History of Al-Muzaffar* (A. Navai, Ed.). Tehran: Amirkabir. Second edition.
- Kateb, A. H. (1965). *Tarikh-i jadid-i Yazd*. Tehran, Farhang Iran Zamin Publications.
- Khademzade, M., & Esfahanipour, F. (2015). The Analysis of Changes in the Interior Design of Domes in Yazd Style and Its Effects on Other Buildings in Iran. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 4(7), 193-211.
- Khalilnezhad, S., & Tobias, K. (2016). The productive landscape in Persian Gardens; Foundations and features. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 13(38), 3-16. [http://www.bagh-sj.com/article_13674.html]
- Mazdapour, K. (2019). Yazd Delgoshaye Garden. *Golestan Honar*, (18), 28-38.
- Memarian, G. H. (2008). *Iranian architecture* (First ed.). Tehran: Soroush Danesh.
- Mir Hosseini, M. H. (2005). Note from Jame Al-Khairat. *Farhang*, (56), 163-184.
- Mirdeghan Ashkazari, S. F., Zarei, M. E., & Khademzadeh, M. H. (2016). Residential architectural decorations of Al-Muzaffar period in Yazd region and their place in the houses of this period. *Iranian Journal of Architectural Studies*, 5(9).
- Mostofi Bafghi, M. M. (2007). *Jami I Mufidi* (second ed., Vol. 1, 2, 3). Tehran: Asatir Publications.
- Motedayen, H. (2011). Causes of appearance of Iran's historical gardens. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 7(15), 51-62.
- Nasery, M., & Sadeghi, Z. (2018). Timurid Tents and Enclosures based on the Juxtaposition of Zafar-nameh of Yazdi and Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo. *Islamic Art Studies*, 14(29), 1-27. [[DOI:10.30603/au.v18i1.310](https://doi.org/10.30603/au.v18i1.310)]
- Nikzad, Z. A., & Danesh Yazdi, F. (2014). Aqueducts of Yazd region in the eighth century AH based on a historical document. *Athar*, (65), 81-96.
- Nouri, M. Y. (2003). *Mafatih al-Arzaqh, vols. Introduction, revision and explanation of Houshang Saedlou and the collaboration of Mehdi Qominejad*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Petroshovsky, A. (1987). *Social and economic history of Iran in the Mongol period* (Y. Azhand, Trans.). Etelaat.
- Pirnia, M. K. (1994). Iranian gardens. *Abadi Magazine*, 4(5), 1-9.
- Pirnia, M. K. (2008). Gardens of Shiraz. *Golestan Honar*, (11), 13-25.
- Pourmand, H. A., & keshtkar ghalati, A. (2011). The Analysis of Essence Causes in Persian Garden. *Honar-Ha-Ye-Ziba: Memary Va ShahrSazi*, 3(47), 51-62. [https://jfaup.ut.ac.ir/article_28930.html]
- Qayyoomi, M. (2008). Gardens of Khurasan in Beyhaqi's History. *Soffeh*, 17(2-1). [https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100055.html]
- Ramezanzadeh, A. A., & Behnam Far, M. H. (2018). A Discussion About the Aormation Process of Dolat-Abad Qanat in Yazd Based on the Written Documents and Archeological Data. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(15), 183-202. [[DOI:10.22084/nbsh.2017.6080.1252](https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.6080.1252)]
- Semsare yazdi, A. A., & Karimian, A. (2018). Representation of Yazd Waqhf abad aqueduct in

- the urban landscape of the eighth and fourteenth centuries AH. *Athar*, (79), 29-46.
- Shamseh, C. E. C. (2006). *Yazd Historical City Registration Studies Report in the List of National Monuments*. Yazd city Cultural Heritage.
- Shishebori, T., Abed Esfahani, A., & Frahmand Boroujeni, H. (2010). Understanding of materials and techniques of mural painting of five buildings of the patriarchal period of Yazd city. *Restoration of historical and cultural works*, 2(4).
- Tarab i Naeini, M. J. (1975). *Jame e jafari: History of Yazd during Naderi, Zandi and the era of the reign of Fatah Ali Shah* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Athar-i melli Publication.
- Tashakori Bafghi, A. A. (2013). *Yazd under the safavids, From the begininig of dynasty to the end of Shah Abbas I kingdom* (1, Ed.). AndishmandanYazd.
- Wilber, D. (2007). *Iran's gardens and pavilion* (M. D. Saba, Trans.). Tehran: Elmei Farhangi Publications.
- Wilbur, D., & Golmbeg, L. (1994). *Timurid architecture of Iran and Turan* (K. A. a. M. Y. Kiani, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization, First Edition.
- Zakir Ameli, L., & Esfanjari Kenari, E. (2006). Mozaffari houses. In *Meybod, the city that Exists, by the efforts of Eisa Sponge Sponge*. Cultural Heritage and Tourism Organization, Meybod Cultural Heritage Research Center. 157-208.
- Zarrinkoob, A. (2001). *History of Iran after Islam*. Tehran: Amirkabir. Ninth edition.
- Zeinali, B., & Pirmoradian, M. (2014). Analysis of local historiography of Yazd (from the beginning to the end of the Safavid era). *Local Histories of Iran*, 2(5), 102-120.

